

Schets van de grondwettelijke beginselen inzake de verhouding Kerk-Staat in België (*).

Jan De Groof

Algemene inleiding.

De vrijheid der erediens ten werd traditioneel als één der grondpeilers aangezien van het ganse grondwettelijk systeem. De «vrijheid van de kerk» bleek een gegeerd onderwerp (ofwel : de verhouding kerk-staat bezorgde de magistraten heel wat kopzorgen) in deze periode o.m. voor openingsredevoeringen. Zo handelde procureur-generaal FAIDER in zijn mercuriale van 16 oktober 1876 over de vier zogenaamde Grote Grondwettelijke Vrijheden (1). Zijn toespraak ving aan met volgende bewoordingen : «Je contemple la colonne du Congrès, qui représente les plus beaux souvenirs de la patrie : le chef de la dynastie, les noms des auteurs de la Constitution, les symboles des quatres grandes libertés qu'elle a consacrées : liberté des cultes, liberté de la presse, liberté d'enseignement, liberté d'association» (2). De magistraat zette zijn wandeltocht verder en ontdekte doorheen de ganse stad getuigenissen van de vier voormelde grondwettelijke vrijheden, die hij verder in zijn redevoering noemde, «...à la fois l'esprit de notre pacte fondamental, l'honneur de l'assemblée qui les a formulées et consacrées, le salut de la nation qu'elles protègent, la constante et la plus vive préoccupation des patriotes belges...».

Op de meest formele manier waarborgt *de grondwet* de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van erediens ten. Het Voorlopig Bewind had dit beginsel onmiddellijk bij de machtsovername uitgevaardigd in zijn decreten van 16 oktober 1830. Het eerste decreet betrof de vrijheid van vereniging «... considérant que les entravers aises à la liberté d'association sont des infractions aux droits sacrés de la liberté individuelle et politique...» (3), waardoor verenigingen van politieke, religieuze, filosofische, literaire, industriële of commerciële aard zijn toegelaten (4). Het

(*) Zie ook mijn verhandeling over de moderne betrekkingen tussen kerk en staat in België, die werd verdedigd met het oog op het behalen van de titel van licentiaat in het kerkelijk recht - K.U.L. (1978-1979).

(1) Zie ook de Mercuriale van MESDACH DE TER KIELE van 1 oktober 1891 (*Pas.*, 1891, I, 9) en 1 oktober 1888 (*Pas.*, 1888, III, (572) 3).

(2) *Pas.*, 1876, I, 401.

(3) Aldus de aanhef.

(4) Zoals gesteld in art. 1 van voornoemd decreet ; art. 3 verbiedt elke preventieve maatregel ; art. 5 heft elke hiermee (met de vrijheid van vereniging) strijdige bepaling uit burgerlijk-, straf- en handelswetboek op. Cfr. art. 291 e.v. Strafwetboek. Art. 4 bevat de bepaling : «Les associations ne pourront prétendre à aucun privilege.»

tweede decreet van 16 oktober 1830 van het Voorlopig Bewind handelde dan over de vrije meningsuiting. De aanhef van dit decreet bevat de intentieverklaring die overgenomen zou worden door het Nationaal Congres : «... Considérant que le domaine de l'intelligence est essentiellement libre ; considérant qu'il importe de faire disparaître à jamais les entraves par lesquelles le pouvoir a jusqu'ici enchaîné la pensée, dans son expression, sa marche et ses développements. ...» Het decreet nam vooreerst een *positieve* maatregel (art. 1) : «Il est libre à chaque citoyen, ou à des citoyens associés dans un but religieux ou philosophique, quel qu'il soit, de professer leurs opinions comme ils l'entendent, et de les répondre par tous les moyens possibles de persuasion et de conviction.» ; en vervolgens een *negatieve* maatregel : «Tout loi ou disposition qui gêne la libre manifestation des opinions et la propagation des doctrines par la voie de la parole, de la presse ou de l'enseignement est abolie.» (art. 2) ; en vooral : «Les lois générales et particulières entravant le libre exercice d'un culte quelconque, et assujettissant ceux qui l'exercent à des formalités qui froissent les consciences et gênent la manifestation de la foi professée, sont également abrogées.» (art. 3). En tenslotte : «Toute institution, toute magistrature créée par le pouvoir pour soumettre les associations philosophiques ou religieuses et les cultes quels qu'ils soient, à l'action ou à l'influence de l'autorité, sont abolies.» (art. 4).

Veelal wordt vrijheid van eredienst als de *emanatie van de vrijheid van geweten* beschouwd (5). Deze vrijheid dient t.a.v. iedereen (6) gewaarborgd te worden. Spijts haar formele voorrang - uit historische motieven (7) en de bedreiging die haar vaak besluipt (om deze reden is deze specifieke uiting van de algemene meningsvrijheid expliciet gewaarborgd in tal van rechtsstelsels) - in de tekst van art. 14 G.W. (8), is vrijheid van eredienst een uiting van de vrijheid van meningsuiting, (en onderliggend aan de gedachte) : ... Le texte de l'article 14 proclame la liberté des cultes, c'est-à-dire des manifestations extérieures de la pensée religieuse ; il est

(5) Een tijd werd dit fundamenteel recht aangezien als «...une disposition transactionnelle, fruit du malheur des temps et destinée à disparaître ou être modifiée dès que des temps et destinée à disparaître ou être modifiée dès que des temps meilleurs, plus favorables à la vérité, le permettront, ...» : cfr. LECLERCQ, *Revue de l'adm.*, XXVI, 329. Zie ook GIRON, *Dict. dr. adm.*, Brussel, 1895, tw. 'liberté de conscience, nr. 51.

(6) Hierover : THONISSEN, *Constitution belge annotée*. Hasselt, 1844, nrs. 65, 69.

(7) Paul WIGNY verwoordt dit als volgt : «... Parmi les opinions, une emphase particulière est donnée à la conviction religieuse. Cette insistance s'explique par des raisons historiques. C'est l'absolu le plus fort que l'individu oppose aux prétentions absolutistes des gouvernants. Il se sent comptable de ses actes envers une autorité plus haute que les puissances de la terre.'...» *Droit constitutionnel*, Brussel, 1952, dl. I, blz. 324. Zie ook blz. 336.

(8) In zijn werk *Het Belgisch Staatsrecht*, Brussel, 1948, blz. 71, voert BOON aan dat zo de grondwetgever reageren wil tegen een bepaald misbruik, hij slechts nadien aan het algemeen principe denkt. Ander voorbeeld meent Boon te zien in art. 6, waar eerst het onderscheid der standen afgeschaft wordt, en vervolgens ook het beginsel ingeschreven wordt : «de Belgen zijn gelijk voor de wet» ! Idem : WIGNY, P., *Droit Constitutionnel*, Brussel, 1952, blz. 326.

muet en ce qui concerne la liberté même de penser. Mais il est évident que la liberté des cultes implique la liberté de conscience le plus absolue». (9). Dit verband is ook duidelijk in de Universele verklaring van de Rechten van de Mens, aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties (dat echter geen deel uitmaakt van het Belgisch positief recht). Ook in de Europese Conventie ter bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden - die wel over dwingende rechtskracht in ons bestel beschikt - is het vast verband tussen gewetensvrijheid en godsdienst overduidelijk (10).

Wat onder 'gewetensvrijheid' en 'de vrijheid van de Kerk' dient begrepen te worden, werd wel eens misvat, vermits beide een gans andere inhoud hebben, ofschoon ze inherent aan elkaar verbonden zijn. Eerstgenoemde vrijheid - waarmee het positief recht overigens weinig te maken heeft - is een individueel recht dat elke persoon toekomt (11) om een godsdienst naar keuze (openbaar) te belijden, een bepaalde filosofische stroming aan te hangen, zonder dat men daartoe gedwongen wordt of men schade oploopt, terwijl een Kerk over het recht beschikt - ingevolge art. 16 G.W. - om de religieuze gemeenschap naar eigen goedgevoelen te organiseren en een jurisdictie over de leden uit te oefenen. Men kan dus niemand dwingen een andere mening aan te kleven dan de zijne, en niemand omwille van zijn overtuiging bestraffen, tenzij de bestraffing der misdrijven die ter gelegenheid van het gebruikmaken van die vrijheden worden gepleegd. 'Gewe-

(9) Cass., 30 juni 1882, *Pas.*, 1882, I, 253-263.

(10) Gezien de beperktheid van deze bijdrage, dienen we i.v.m. de Europese Conventie en de nu voorliggende ontwerp-resolutie m.b.t. bestrijding van (o.m.) religieuze onverdraagzaamheid, enkele elementen van basisbibliografie aan te stippen. KRISHNASWAMI, A., *Etude des mesures discriminatoires dans le domaine de la liberté de religion et des pratiques religieuses*, New-York, 1960; VAN DIJK, P. e.a., *De rechten van de mens in mondiaal en europees perspectief*, Nijmegen, 1978; VAN BOVEN, Th., *De volkenrechtelijke bescherming van de Godsdienstvrijheid*, Assen, 1967; VAN BOVEN, Th., *Rechten van de mens op nieuwe paden*, Deventer, 1968; LANARES, P., *La liberté religieuse dans les conventions internationales et dans le droit public général*, Rouan, 1964; LALIGANT, M., *Le projet de convention des Nations Unies sur l'élimination de toutes les formes d'intolérance religieuse*, in *La protection internationale des droits de l'homme*, 1977, blz. 105-137; UNESCO Man., *Les dimensions internationales des droits de l'homme*, Straatsburg, 1976 (vnl. blz. 63 e.v.); MARIE, J.B., *Commission des droits de l'homme de l'ONU*, Parijs 1975, vnl. blz. 210 e.v.; Zie ook; VERDOODT, A., *Naissance et signification de la déclaration universelle des droits de l'homme*, Leuven, s.d., vnl. blz. 7 e.v.; Zie document: Commission des droits de l'homme 30'e zitting, suppl. nr. 5; New-York, 1974.

(12) Tijdens het Nationaal Congres werd er nog eens op gewezen dat deze vrijheid in het verleden al te dikwijls werd geschonden. De radikaal DEFACQZ liet er de tekst stemmen (van het latere art. 15) op 21 december 1830 welke algemene instemming genoot en waarin uitdrukkelijk gesteld werd dat deze vrijheid niet - in welke zin ook - kon worden geschonden. «...Aguerris par le passé, soyons en garde contre l'avenir. (...) L'amendement que je propose n'a paru le complément de l'article 10; il garantit et réalise cette liberté de culte, car la liberté ne consiste pas seulement à pouvoir faire ce qu'on veut, mais elle consiste surtout à pouvoir s'abstenir de ce qu'on ne veut pas faire. Pour que la liberté soit entière en matière de religion, il faut donc qu'on puisse non seulement professer librement son culte, mais encore rester étranger au culte d'autrui. ...»

tensvrijheid' en dus ook 'godsdienstvrijheid' is alzo wezenlijk een negatief recht : aan niemand, evenmin aan de Staat, is het toegelaten om ook maar enige dwang uit te oefenen op de vrije gedachten van personen o.m. inzake godsdienst. Niemand ook kan gedwongen worden tegen zijn (vrije) gedachten in te handelen. Wat de vrijheid van eredienst betreft, betekent dit dat de deelname aan welke godsdienstige viering of plechtigheid ook volkomen op vrije basis dient te geschieden (12). Dit betekend een vrij-zijn-van elke tussenkomst daarbij (13). Of m.a.w. de Staat is volkomen onbevoegd op dit vlak, haar wordt elk recht ontzegd uitspraak te doen desbetreffend. Haar opdracht bestaat erin zelf deze vrijheid te respecteren en tevens deze vrijheid te laten respecteren. Dit zich-onthouden lijkt in het Belgisch rechtstelsel evenwel niet ingegeven door een negatieve houding t.a.v. godsdienstaangelegenheden, dan wel door een eerbied voor de rechten van de menselijke persoon. De *positieve* ingesteldheid van het Belgisch rechtssysteem tegenover de publieke veruitwendiging van de godsdienstige gevoelens wordt gedragen door een eerbied voor de kerkelijke gemeenschappen zelf. Positief gesteld, beschikt alzo elkeen over het fundamenteel recht om uitwendige daden van belijdenis van een bepaald geloof te stellen. Het 'negatieve en het 'positieve' aspect kunnen evenwel niet opgesplitst worden : beide veronderstellen elkaar en zijn als wederzijdse voorwaarde ook onafscheidbaar. (14) Theoretisch kan nog het onderscheid gemaakt worden naar de *interne* vrijheid (de volledige vrijheid te denken wat men wil) en de *externe* vrijheid (met name door een welbeuweste keuze, uiting te geven aan zijn (interne) gedachten : bijvoorbeeld schoolkeuze, eredienst.).

De *godsdienstvrijheid* spruit voort uit de gewetensvrijheid, geeft vorm aan de vrijheid van mening en het recht op vrije meningsuiting ; zij omvat aldus enerzijds de vrijheid van innerlijke overtuiging, gewetensvrijheid, en de veruitwendiging van deze filosofische of godsdienstige overtuiging, vrijheid van eredienst. Kortom, *vrijheid van eredienst* dient onderscheiden te worden van gewetensvrijheid en godsdienstvrijheid, en overstijgt dus het louter individuele gebeuren : 'vrijheid van eredienst' veronderstelt een gemeenschap van gelovigen die volgens aanvaarde en beschreven regels openbaar hun geloof belijden en ernaar leven (15). Ook uit

(11) Gevolg van de fundamentele gelijkheid (en verscheidenheid) van elke mens, zonder enig onderscheid.

(13) Cfr. verklaring «Dignitatis Humanae», nr. 6.

(14) Lijkt het alzo niet kunstmatig om te beweren dat godsdienstvrijheid op zich niet het recht omvat om een bepaalde godsdienst aan te kleven of om helemaal niet godsdienstig te zijn, dan wel het recht om vrij te zijn van dwang, wanneer men een godsdienst aanhangt of elke godsdienst afwijst. Zoals door Diet geformuleerd in zijn doctoraatsverhandeling, *Kerk en Staat volgens het tweede Vaticaanse Concilie : de godsdienstvrijheid als grondslag van hun onderlinge verhouding*. Leuven, 1977, blz. 158.

(15) O.i. stellen DOR en ERAAS verkeerdelijk dat art. 14 een louter individuele toepassingsfeer kent : *Les Nouvelles*, La Constitution, Brussel, 1935, blz. 99, nr. 228. Zowel art. 14, 15 als 16 betreffen immers vrijheid van eredienst !

de begripsomschrijvingen van «eredienst» zou kunnen besloten worden dat art. 14 G.W. vooreerst het recht van een godsdienstige gemeenschap wilde veilig stellen om zich als «kerk» te manifesteren - waarmee niet beweerd wordt dat de begrippen 'eredienst' en 'kerk' hetzelfde beduiden - en vervolgens het recht voor deze «kerk» het recht te vrijwaren de leer openlijk en volkomen vrij te belijden. Strikt genomen lijkt de tweede zinsnede van het grondwetsartikel overbodig («...de vrije openbare uitoefening ervan...»), vermits de vrijheid van eredienst de openbare uitoefening ervan veronderstelt. Doch klaarblijkelijk heeft het Nationaal Congres dit in zovele bewoordingen nog eens duidelijk willen herhalen (16). Slechts nadien werd de vrijheid van godsdienst geproclameerd als concretisering van de meningsuiting. Art. 15 stelt dan dat de gewetensvrijheid niet afhankelijk kan worden gemaakt van zekere verplichtingen opgelegd door de «kerken» waarvan de vrijheid om zich te organiseren nogmaals uitdrukkelijk verzekerd wordt in art. 16 G.W.

Het *Nationaal Congres* kon moeilijk grotere waarborgen toebedelen aan de kerken, en vooral dan de katholieke kerk. Geen enkele vrijheid is echter absoluut en onbeperkt. Zoals de andere vrijheden dient ook de vrijheid van eredienst andere rechten en vrijheden te respecteren. Zo zal het strafrecht verbieden dat, in naam van de godsdienstvrijheid, misdrijven worden gepleegd waarvan de rituele mensenoffers en praktijken tegenover goede zeden vooral in andere landen en voorbije tijden hebben getuigd. Historisch zijn het voornamelijk administratiefrechtelijke 'beperkingen' die in België aan een niet steeds geoorloofd gebruik van de vrijheid van eredienst grenzen stelde. Naast de grondwettelijke beperkingen (waaronder de bepaling dat het kerkelijk huwelijk slechts mag plaats grijpen na het burgerlijk) dienen er nog verscheidene wettelijke beschikkingen in de loop van het onderzoek naar de verhouding kerk-staat aangestipt te worden. Voormelde grondwettelijk gewaarborgde vrijheid van eredienst houdt benevens de onafhankelijkheid van de godsdienst t.a.v. een overheidsbemoeiing, en het opheffen van elke mogelijke suprematie van staat op kerk, het principe in van de volstreekte gelijkheid van de erediensten in het Belgisch juridisch systeem : geen staatsgodsdienst of bevoordelen van één bepaalde eredienst is nog mogelijk. De gewetensvrijheid moest also een geschikt tegengewicht uitmaken voor mogelijke ongeoorloofde aanspraken van een kerk op de individuele vrijheid (zie later).

Boven de inhoud die het Belgisch rechtstelsel aan dit begrip geeft, dient nu reeds gepoogd te worden - een eerste omschrijving te formuleren der

(16) Hiermee wenste het Congres te benadrukken dat deze vrijheid ook «buiten kan worden uitgeoefend : HUYTENS, *op.cit.*, dl. I, blz. 576. De visie van het Nationaal Congres was dat de eredienst op zich de openbare orde niet kan verstoren, dan wel een individu dat de uitoefening van de eredienst wil om bepaalde doeleinden na te streven, en hij alleen dient gestraft te worden.

consituerende elementen. Zo heeft de sociologische school gewezen op het belang van de gemeenschap in een begripsomschrijving van «eredienst». Vanuit het formele oogpunt bestaat een eredienst uit een geheel van geloofshandelingen en ceremonies waaraan de gelovigen deelnemen (17) en van alle uiterlijke vormen die te samen tot een bepaalde godsdienst behoren (18). Men werkt aan de eredienst mee door godsdienstoefeningen (19). De gelovige geeft hierdoor gestalte, in gemeenschap, aan zijn godsdienstbeleving. De uitoefening van de vrijheid van eredienst zelf kan aldus geschieden via verscheidene middelen door het desbetreffend rechtstelsel toegelaten (20). Deze ritën hebben iets gemeenschappelijks als voorwerp, met name het sacrale (21). De *Dictionnaire de droit canonique* omschrijft als volgt het begrip «eredienst»: «...au sens large, la reconnaissance extérieure de l'excellence d'un autre être ; au sens large, la reconnaissance extérieure de l'excellence d'un autre être ; au sens strict, il s'y joint la soumission à l'égard de l'être ainsi honoré. ...» (22) Het is de verering van goddelijke wezens: de ene God, verschillende goden, half goddelijke personen (koning of afgestorvenen) (23). Cultus of eredienst (24) is aldus een essentieel bestanddeel van «godsdienst» en kent een rijke verscheidenheid aan vormen naargelang cultuur, tijdperk en overtuiging. Het kan de gedaante aannemen van bijzonder kleurrijke ceremonies (antieke en oosterse godsdienst), woorddiensten en godsdienstoefeningen, of (vooral protestanten) zwiiggende samenkomsten (Quakers). Offer, gebed, sacramenten worden algemeen als constitutieve elementen aangezien.

(17) DURKHEIM poneert zelfs de stelling dat God slechts de gemeenschap uitmaakt «pensée symboliquement». Cfr. 'Religion' in *Dictionnaire apologétique de la foi catholique*, Parijs, 1922, dl. IV, blz. 862 e.v.

(18) Zie ook P.B. tw. 'cérémonie religieuse', nr. 1 ; 'cadavre', nr. 49 ; 'casuel', nr. 62 ; cond. illic. lib. immorale', nr. 46-47 ; 'concession sépulture', nr. 170 en 181 ; 'embellissement', nr. 24 ; 'funérailles', nr. 14-24.

(19) *Grote Nederlandse Larousse encyclopedie*, dl. IX, s.d. Hasselt, blz. 247.

(20) Het louter uitwinedig aspect is afhankelijk van het wettelijk kader ; wat Frankrijk betreft bv. stelt HAURIOU, M., *Principes de la loi du 9 décembre 1905*, Paris, 1907 ; «... Le culte peut être exercé de quatre manières : 1° par voie de réunions privées ; ces réunions sont absolument libres, mais il faut qu'elles aient lieu sur invitaions individuelles, qu'il y ait un lien préexistant entre les organisateurs et les assistants, que l'entrée du local soit interdite à toute personne non munie d'une invitation ; 2° par le moyen d'association culturelles ; 3° par des associations du droit commun ; 4° par voie de réunions publiques...»

(21) Dat ook gekoncretiseerd kan worden in objecten of meerdere personen.

(22) Dl. IV, tw. 'culte', Parijs, 1949.

(23) Vgl. C.I.C. : onder «goddelijke eredienst» wordt niet enkel de verering voor God zelf, doch ook de verering begrepen t.a.v. de Engelen, Heiligen en Zaligen, alsmede relikwieën en beelden (zie can. 1255 e.v.) ; ligen en Zaligen, alsmede relikwieën en beelden (zie can. 1255 e.v.) ; van oudsher maakt het kononiek recht onderscheid tussen cultus stricto sensu (ceremonies) en cultus sensu lato.

(24) «Cultus» is volgens *Grote Winkler Prins* (Brussel, 1963, blz. 74) de technische term voor «eredienst».

De beginselen inzake verhouding kerk - staat zijn vastgelegd in de grondwet. Artikel 14 bepaalt dat de vrijheid van eredienst, alsook de vrijheid om op elk gebied zijn mening te uiten, gewaarborgd is. Artikel 15 stelt dat niemand gedwongen kan worden om op enige wijze deel te nemen aan de handelingen en aan plechtigheden van een eredienst of de rustdagen ervan te onderhouden. Artikel 16 waarborgt de vrijheid van organisatie.

Als *werkmodel* gebruiken we de veel geciteerde definitie van vrijheid van eredienst welke het Hof van Cassatie op 27 november 1834 gaf (25) : «...Le droit pour chacun de croire et de professer sa foi religieuse, sans pouvoir être interdit, ni persécuté de ce chef, d'exercer son culte, sans que l'autorité civile puisse, par des considérations tirées de sa nature, de son plus ou moins vérité, de sa plus ou moins basse organisation, le prohiber, soit en tout, soit en partie, ou y intervenir pour le régler dans le sens qu'elle jugerait le mieux en rapport avec son but, l'adoration de la Divinité, la conservation, la propagande de ses doctrines et la pratique de sa morale. ...» (26).

Drie aspecten kunnen losgeweekt worden uit het begrip «vrijheid van eredienst» (27) : de vrijheid van elke burger om hetzij het geloof naar keuze te belijden, hetzij geen enkele cultus aan te hangen zonder dat op enigerlei wijze de uitoefening der burgerlijke en politieke rechten beperkt wordt ; de vrijheid om godsdienstige plechtigheden van welke aard ook te vieren ; de vrijheid om een godsdienstige gemeenschap in te richten zonder inmenging van de burgerlijke overheid.

Zoals het werkmodel geschreven in voorgaande paragraaf van de inleiding het voorstelde wordt deze titel ingedeeld in drie hoofdstukken. Er wordt vooreerst ingegaan op de individuele toepassing van de gewetens- en godsdienstvrijheid en de traditionele problemen die in dit verband worden gesteld, nadien volgt het hoofdstuk betreffende de vrijheid van het kerk-zijn, en de activiteiten welke hiermede gepaard gaan. Het laatste hoofdstuk betreft de vrijheid van inwendige organisatie voor een religieuze gemeenschap in dit land en onderzoekt de onafhankelijkheid in benoeming der bedienaren van de eredienst door de desbetreffende kerkelijke overheid.

(25) *Pas.*, 1834, I, 330. Ook R.v.St., 26 mei 1966.

(26) Cfr. proc.-gen. LECLERCQ, M., *Pas.*, 1847, I, 331, blz. 332.

(27) GIRON, A., *Dict. dr. adm.*, tw. 'liberté de conscience', nr. 54 ; overgenomen door MAST, A., *Oversicht van het Belgisch grondwettelijk recht*, Gent, 1973, blz. 411, en MAST, A., *Vrijheid van eredienst*, in *Administratief Lexicon*.

I. GEWETENSVRIJHEID EN DE INDIVIDUELE VRIJHEID OM EEN GELOOF TE BELIJDEN OF ZICH ER VAN TE ONTHOUDEN.

Onder deze hoofding worden de belangrijkste *strijdpunten* aangehaald tussen de vrijheid van het geweten en het 'rechtssysteem'. Opmerkelijk is dat precies op dit vlak zich recent nog verscheidene wijzigingen in de wetgeving voordeden.

a. Kan zogenaamde 'godslastering' worden beteugeld ?

Lange tijd lag ook de vraag voor of godslastering diende te worden beteugeld. In een stelsel van gewetensvrijheid mag vanwege de burgerlijke overheid geen groter of geringer waarheidsgehalte toegemeten worden aan bepaalde dogma's van een bepaalde godsdienst. «La loi place les dogmes religieux sur le même rang que les opinions philosophiques. Elle abandonne les uns comme les autres aux disputes des hommes. Elle se protège ni les uns ni les autres contre les railleries et les injures» (28). GIRON maakte gewag van een besluit, genomen door Willem, dat een einde moest maken aan de totale expressievrijheid door het Franse regime ingesteld, en dat de geschriften, beelden en prenten, «strekkende om de godsdienst verachterlijk te maken», streng bestrafte (29). Dit besluit werd echter afgeschaft door de nieuwe bepalingen van de *Fundamentele Wet van 24 augustus 1815*, die onomwonden stelde in art. 1 dat de «vrijheid van godsdienstige mening voor allen is gewaarborgd». (30) Godslastering en grove beledigingen tegen de godsdienst zijn daarom enkel te beschouwen als misdrijven van louter geestelijke aard : de burgerlijke rechtbanken kunnen er zich niet over uitspreken. De vraag werd wel opgeworpen of grove beledigingen tegen een dogma geen smaad uitmaken tegen «een voorwerp van de eredienst» in de zin van art. 144 van het strafwetboek. In dit geval zouden echter heel wat moeilijkheden rijzen bij de kwalificatie van het delict ; meestal is het onderscheid tussen een «belediging»

(28) Giron drukt dit nog als volgt uit : «Les dogmes religieux ne sont, aux yeux de la loi civile, ni vrais ni faux. Elle ne s'en occupe pas, elle ne les juge pas. Chacun a le droit de les discuter et de les combattre et, par une conséquence nécessaire, de les tourner en dérision par des paroles, des écrits, des images, des caricatures.» (*Dict. dr. adm.*, tw. 'liberté de conscience', nr. 3, blz. 303.

(29) «Cet arrêté, qui défendait les doctrines et des institutions religieuses, n'a pas survécu à la création du royaume des Pays-Bas.» (*ibidem*)

(30) Dezelfde auteur haalt nog een *ontwerp van wet aan ter bestraffing van «l'outrage envers l'une des communions religieuses auxquelles la loi fondamentale accorde une protection égale.»* In de aanhef wordt volgende reden aangevoerd (B.J., D1. 21, blz. 1.577) : «On a jugé nécessaire de sévir contre ces hommes qui ne rougissent pas d'insulter ou d'outrager les croyances religieuses protégées par la loi fondamentale. La Nation belge quelle que soit la diversité des opinions religieuses qui la partagent, ne peut voir plus longtemps avec indifférence bafouer et outrager impunément, chaque jour, ce qui est sacré aux yeux de tout honnête homme.» Het ontwerp werd echter op algemene verontwaardiging onthaald, de noemde het «*la loi du mutisme*» en het parlement dwong de regering het ontwerp in te trekken.

en een «woordenwisseling of sportschrift» eerder delicaat (31). Overigens kan de vraag gesteld worden naar de grondwettelijkheid van een wet die alzo de godslastering beteugelen wil (32).

b. *De klassieke problematiek van het onderhouden der zon- en feestdagen.*

Algemeen wordt de opwerping dat het invoeren van een vaste rustdag op zondag door de wet van 17 juli 1905 tegenstrijdig is aan art. 15 van de Grondwet betreffende het niet-verplicht onderhouden der rustdagen van een godsdienst, beantwoord door verwijzing naar de wijd verspreide gewoonte in ons land, om die dag voor te houden als rustdag, eerder dan dat dit als een kerkelijk bevel wordt aangezien (33). Nochtans heeft deze problematiek het voorwerp uitgemaakt van langdurige parlementaire debatten (34). Ook in de vroegere wetgeving was zulk een verplichting opgenomen, met name in het decreet van 1 oktober 1814, waarbij bepaald werd : «Il est strictement défendu de se livrer à aucun travail, dans les villes, bourgs, villages, rues, quais, places publiques, soit dans les champs, les jours de dimanche et fêtes consacrés par l'Eglise, sauf dans des cas de nécessité absolue ; à quel effet il faudra être muni d'une permission par écrit du maire, laquelle sera immédiatement portée à la connaissance du curé de la paroisse» (53).

De stichting van de Belgische Staat maakte evenwel een einde aan de vermenging van kerk en staat (36), zodat voortaan het verplicht maken voor iedereen van een religieuze rustdag, en de controle op de naleving ervan (37), ongrondwettelijk was. De grondwetgever zette zich beslist af tegen elke religieuze verplichting terzake. «C'est contre le caractère religieux de ce chômage forcé que protestèrent nos hommes en 1830. Le côté économique de la question ne les préoccupe nullement» (38). Hiermede zette het

(31) Cfr. Faider voor Hof van Cassatie, 3 november 1863, *Pas.*, 1864, I/7.

(32) Aldus Mast, in *Administratief Lexicon*, blz. 3.

(33) Cfr. WIGNY P., *Droit Constitutionnel*, 1953, blz. 340.

(34) DOR, ERAAS, *op.cit.*, blz. 94, nr. 209 ; P.B., tw. «repos dominical», nr. 10, «anniversaire», nr. 6.

(35) Aldus art. 1 van voormeld decreet : art. 2, 3, 4 preciseren dit wat specifieke handelsbeziggheden betreft.

(36) De aanhef van het voormelde decreet van 1 oktober 1814 luidde als volgt : «Condérant que par un effet des principes révolutionnaires que la réunion de la Belgique avec la France y a propagés et au mépris des lois divines, ecclésiastiques et civiles on y néglige l'observance des dimanches en fêtes d'une manière absolue.»

(37) «Considérant qu'il importe au rétablissement de la morale et de l'ordre public, que les anciens réglemens locaux en général en harmonie sur ce point avec les lois des autres Etats de la chrétienté, soient rigoureusement suivis. ...»

(38) ERRERA, P., *op.cit.*, blz. 86, nr. 55 bis. Enigszins genuanceerd door ORBAN : «Le but du Congrès a été de reconnaître aux citoyens la liberté de travailler le dimanche, de gagner ce jour-là leur vie, et d'exercer leur profession.» (*Op.cit.*, dl. III, blz. 389), geïnspireerd door «... les idées économiques de l'époque, idées essentiellement libérales et anti-interventionnistes ...». (*Op.cit.* blz. 387).

Nationaal Congres zich af tegen de regeling die gold onder het Hollands Bewind en greep terug naar de maatregelen, genomen onder de Franse overheersing (39). Niemand mocht echter belet worden, naar eigen geloofsopvatting, zijn zondagsplicht te volbrengen (40).

Artikel 15 G.W. werd alzo geruime tijd geïnterpreteerd als onverenigbaar met het instellen van de zondag als wekelijkse rustdag (41). De juiste interpretatie van artikel 15 is evenwel het verbod een verplichting op te leggen om naar religieuze regels te leven ; zo evenwel een wezenlijke andere reden (42) wordt ingeroepen om een wekelijkse rustdag te organiseren, is zulk een regel geenszins ongrondwettelijk : «...portée dans un but religieux, elle violerait l'art. 15 ; basée sur d'autres raisons, elle serait compatible avec cet article» (43).

Het betreft aldus een recht voor hen die om sociale of religieuze redenen de zondagsrust willen onderhouden en een vrijheid voor diegenen die willen werken (44) ; het dient aangezien te worden als maatregel van

(39) Zo bepaalt art. 3 van de wet van 7 vendémiaire jaar IV (d.i. september 1795) (welk door het «Directoire Exécutif» ook van toepassing werd verklaard in België, op 14 fructidor jaar V (31 augustus 1797) o.m. : «(...) il est défendu, (...), à tous juges et administrateurs d'interposer leur autorité, et à tous individus d'employer les voies de fait, les injures ou les menaces, pour contraindre un ou plusieurs individus à célébrer certains fêtes religieuses, à observer tel ou tel jour de repos, ou pour empêcher les dits individus de les célébrer ou de les observer, soit en empêchant les travaux agricoles, ou de telle autre manière que ce soit.» Hiermee werd echter - zo verklaart uitdrukkelijk art. 4 - geen afbreuk gedaan aan de wettelijke bepalingen die de rustdagen regelen voor de functionarissen in openbare dienst. *Deze interpretatie bood reeds toen de oplossing aan de interpretatiemoeilijkheden die later art. 15 bieden zou voor de parlementsleden en publicisten.*

(40) In deze zin betoogde een ministeriële omzendbrief van de Minister van Oorlog, Baron Evain, d.d. 3 december 1835, dat de militairen die zulks wensen, in staat moeten zijn om de vieringen van hun eredienst te volgen.

(41) Daarom ook, werd door volksvertegenwoordiger Coremans een voorstel neergelegd tijdens de herziening van de grondwet, teneinde art. 15 te wijzigen. Cfr. HYMANS, *Histoire parlementaire de la Belgique*, zitting 1891-92, blz. 212. De regeringantwoordde hierop, dat zulk een interpretatie onjuist was en geen herziening noopte.

(42) Het betreft een regel van niet-religieus belang : «... par motif sanitaire ou autre de prendre hebdomadairement un jour de repos, de chômer, de fermer boutique, bureau ou magasin», (ORBAN, *op.cit.*, dl. II, blz. 388), ofschoon religieus en moreel geïnspireerd : «Le principe de repos hebdomadaire s'appuie sur des raisons irréfutables, d'ordre public, tirés des mœurs, des traditions, des préceptes religieux, des exigences de la santé générale et de l'hygiène publique, des besoins de la vie sociale envisagées sous toutes ses faces». *Illustratie hiervan is de keuze van de zondag als wekelijkse rustdag ; de godsdienstige gebruiken hebben hiervan een gewoonterecht gemaakt : «...c'est le jour traditionnel, c'est le jour consacré par les habitudes et les habitudes et les concenances générales, lesquelles rien se saurait prévaloir».* (idem, blz. 389). Opgemerkt dient te worden dat reeds vooraf, de Napoleontische wetgeving, met name art. 17 van de organieke artikelen van de *conventie van 26 messidor jaar IX*, had beslist : «Le repos des fonctionnaires publiques sera fixé au dimanche». («Décadé» in de republikeinse kalender). Deze maatregel was echter *geenszins* ingegeven door godsdienstige gevoelens...

(43) ORBAN, *op.cit.*, dl. II ; blz. 389.

(44) «Il y a l'à un intérêt social de premier ordre, qui justifie le sacrifice des prétentions des uns au droit et à la liberté des autres.» (*idem* blz. 386). «Il est légitime d'empêcher que l'on ne fasse pas travailler ce jour là, et qu'une loi intervienne pour protéger non seulement la santé des travailleurs, mais aussi leur liberté morale et religieuse, leur droit consacrer au moins un jour par semaine au repos, aux joies de la famille et aux relations de la vie sociale.» (*ibidem*).

sociale wetgeving (45). Het is enkel verboden mensen te doen werken. De wet van 17 juli 1905 is gewijzigd en vervangen door de wet van 6 juli 1904 betreffende de zondagsrust voor bedienden en werklieden, die op haar beurt gewijzigd is door de wet (art. II-18) van 16 maart 1971 (zie wat de werklieden betreft ook art. 20 van de wet van 3 juli 1978). De wet van 22 juni 1960 voorziet in de wekelijkse rustdag in de handel en kunstambachten.

De staat heeft zelf wettelijke (46) feestdagen (47) vastgesteld, overeenkomstig de gebruiken en voorschriften van de katholieke eredienst, waartoe de meerderheid van de bevolking behoort (48). Het hoeft geen betoog dat ook niemand kan gedwongen worden, door de burgerlijke, militaire, religieuze overheid deel te nemen aan deze religieuze vieringen, doch de door de wetgever ingerichte officiële feestdagen zijn verplicht voor bepaalde categorieën werknemers, waaronder overheids personeel en gesalarieerden, behoudens bij noodzaak.

(45) ERRERA, P., *op.cit.*, blz. 86, nr. 55bis. Desbetreffende waren reeds verscheidene parlementaire initiatieven genomen : cfr. ORBAN, *op.cit.*, dl. III, blz. 390.

(46) Nu behoort de vastlegging van feestdagen tot de exclusieve bevoegdheden van de wetgever (M.B. 9 augustus 1923). Cfr. art. 41, de organieke artikelen van de conventie van 26 messidor jaar IX : «Aucune fête, à l'exception de dimanche, ne pourra être établie, sans la permission de gouvernement».

(47) Benevens de zondag : 1 januari (conseil d'état, 24 maart 1810 en de wet van 18 juli 1887), 21, 22, 23 juli (Nationale feestdagen, wet van 27 mei 1890), Paasmaandag en Pinkstermaandag (Wet van 7 maart 1891). Verder : Kerstmis, O.H.Hemelvaart, O.L.V.Hemelvaart, Allerheiligen ; deze laatste vier feestdagen waren afgekondigd door een besluit van 29 germinal jaar X (19 april 1802), dat een «indultum pro reductione festorum» bekrachtigde, waarin de kerkelijke overheid beslist tot beperking der religieuze feesten (tekst : Bon, *op.cit.*, blz. 95-97, nr. 74). Als reden voor deze drastische beperking werd door de kerk zelf aangegeven : de verscheidenheid in data naargelang het bisdom, de economische noodzaak om de handel en industrie niet te belemmeren in haar wederopbloei, en het gebrek aan godsvrucht bij het vieren van sommige feesten... Daarom werd beslist een zo beperkt mogelijk aantal feestdagen te behouden, (zoals overigens ook gewenst werd door de eerste consul van de Franse republiek). *Ofschoon dergelijke bepalingen volkomen pasten in het kader van de Gallicaanse kerk, is de bepaling der feestdagen geldig gebleven.* De staat heeft door het decreet van 29 germinal jaar X en de opname in de Bulletin des lois» er wettelijke feestdagen van gemaakt, - wat ook de oorsprong weze, - aangevuld door (overbodig ?) later wetgeving (wetten van 28 augustus 1880, 18 juli 1887, 7 maart 1891). De vraag kan nog worden opgeworpen of voormelde beperking door een burgerlijke overheid van de kerkelijke feestdagen niet impliciet is afgeschafte door het nieuwe grondwettelijk stelsel. Hierop kan worden geantwoord dat de wetgever vrijuit kan handelen op zijn domein. Een wet die, buiten elk religieus oogmerk, de plechtigheden van het openbaar leven beperken wil, schendt niet de grondwet. Voormelde regel was overigens een kerkelijke maatregel, getroffen door de (toenmalige) bevoegde overheid en louter bekrachtigd door de burgerrechtelijke overheid.

(48) Er werd eens gesteld dat deze handelswijze strijdig was met de gelijkheid onder de erediensten ; er moet een termijn worden ingesteld, om niemand te verplichten deze feestdagen te vieren : *Parl. Handelingen*, Kamer, 1869-70, blz. 21 ; cfr. P.B., tw., «fêtes religieuses», nr. 10 e.v.

c. Militaire (en burgerlijke) eerbetuiging gedurende religieuze plechtigheden.

Geruime tijd heeft de problematiek voorgelegen of militairen gedwongen konden worden godsdienstige plechtigheden bij te wonen (49). Tijdens het Franse bewind aanzag men de godsdienstige zaken als een administratieve aangelegenheid, toen er een hecht verband bestond tussen kerk en staat en de katholieke godsdienst expliciet als godsdienst van de meerderheid der burgers werd erkend en als staatsgodsdienst op privileges aanspraak kon maken, hoewel de greep van de burgerlijke overheid zeer groot was en de afhankelijkheid van de clerus tegenover het staatsgezag geïnstitutionaliseerd was. Het wekt dan ook geen verwondering dat omwille van deze wederkerige «verstandhouding» alle eer door de staat bewezen werd aan de officiële godsdienst. De onafhankelijkheid van kerk en staat, van godsdienst en politiek maakte meteen een einde aan alle mogelijke (verplichte) plichtplegingen. De grondwet had wel bepaalde rechten en verplichtingen ingeschreven die de staat moest houden voor de (erkende) eredienst, maar voorts was de religie voor de staat een domein waarmee hij zich niet mocht inlaten.

Daarmee verloor ook de regeling van 24 messidor jaar XII (50) zijn imperatief karakter (51) en hangt het volkomen af van de gewoonte en gebruiken (52) of de H. Sacramentsprocessie rekenen mag op een militaire escorte (53).

De gewetensvrijheid der militairen wordt niet geschonden door hun aanwezigheid in zodanige militaire eerbetuiging, vermits dit een louter militaire dienst uitmaakt en niet wordt beschouwd als geloofshandeling (54).

(49) De recente evolutie in de verhouding kerk-staat, wordt getypeerd door een *zékere omwenteling*, wat de aanwezigheid van militairen op gewijde plaatsen betreft : nu wordt vanuit de hoek van de gelovigen de vraag opgeworpen, welke zin het binnenbrengen van wapens in een kerk wel kan bevatten. Vandaar ook voortdurend terugkerende protestacties tegen de «militaire eer», welke betuigd wordt.

(50) Het decreet van 24 messidor, jaar XII (d.i. 13 juli 1804), betrof de «cérémonies publiques, préséances, honneurs civil et militaires» en regelde het ganse verloop van de ceremonie. Het K.B. van 1 oktober 1840 verlengde voormeld decreet (pas., 1810, blz. 670) en preciseerde dat de louter *militaire* handeling zoals presenteren der wapens, groet, ... steeds dienen uitgevoerd, doch dat de godsdienstige, zoals neerknielen en buigen van het hoofd, niet zijn vereist. De militaire eerbetuigingen van het H. Sacrament worden geregeld door het K.B. van 5 september 1929, art. 110, 125 en 132.

(51) ORBAN, A., *op.cit.*, dl. III, blz. 161 ; Thonissen, *op.cit.*, nr. 87-89 ; TIELEMANS, DE BROUCKERE, *Répu. adm.*, tw. «fêtes et réjouissances publiques, blz. 349 ; GIRON, *dr. Public*, nr. 366 ; P.B., *cérémonie religieuse*, nr. 21.

(52) BELTJENS betoogt dat zulks enkel kan verplicht worden ingeval van storing van de openbare orde, of wanneer de vrije uitoefening van de eredienst wordt belemmerd. In dat geval kan de ingeroepen hulp niet geweigerd worden in hoofde van de gewetensvrijheid : *op.cit.*, art. 14-16, blz. 278-279, nr. 20.

(53) Enige verplichting van de staat tegenover één bepaalde eredienst is trouwens tegen het beginsel van gelijkheid tussen de erediensten in België !

(54) Zie hierover : GIRON, A., *Dict. dr.adm., op.cit.*, nr. 65, blz. 367 ; over het monopolie van bevoegdheid van de gemeentelijke overheid en verzoek tot de militaire overheid desbetreffende : zie *ibidem*, nr. 66 ;

Deze problematiek betreft trouwens niet enkel de militairen, maar ook andere personen die uit hoofde van hun hoedanigheid deelnemen aan een religieuze plechtigheid. Zo behoort het eveneens tot de gebruiken deel te nemen aan een huwelijksmis, een uitvaartplechtigheid, zonder dat die noodzakelijkerwijze een positieve geloofshandeling veronderstelt (55). Al bezit het decreet van 24 messidor jaar XII geen afdwingbare kracht meer, toch betekent dit niet, dat de eerbewijzen ongrondwettelijk zijn, ofschoon de vraag gesteld blijft of de deelname der militairen beperkt wordt tot loutere deelname of tevens geloofsdaden *sensu stricto* impliceert (56). In dit verband kon de vraag opgeroepen worden of dit geen artificieel onderscheid omvat (57). Overigens behield elke soldaat het recht, vooraf zijn weigering kenbaar te maken (58).

(55) WIGNY stelt : «Ce sont des nobles politesses que se rendent les autorités établies dans un pays», en voegt er ook aan toe : «Le curé qui, au pied de l'autel à la grand-messe dominicale, est tenu de chanter l'artienne pour le Roi, peut-être, dans son coeur, un républicain». *op.cit.*, blz. 339-340. ERRERA, P., *op.cit.*, blz. 87, nr. 555, stelt : «On justifie ces mesures en les considérant comme des actes positifs de participation à un culte», die ook een beperking desbetreffende aanhaalt : *Handelingen*, Kamer, 1904, «1905, zitting van 21 maart 1905, blz. 1015-1028.

(56) Zo stellen DOR en BRAAS : «Mais il faut faire une importante restriction, commandé par l'article 14 de la Constitution. Des actes extérieurs d'adhésion au culte (ex. génuflexion) ne peuvent être commandés». (*op.cit.*, blz. 94, nr. 208).

(57) Meestal bepleit men dat de oude bepalingen van het decreet van 24 messidor jaar XII zijn afgeschaft, volgens dewelke de soldaat het hoofd moet buigen bij het voorbijgaan van het H. Sacrament, moeten neerknielen en met de rechterhand aan de hoed groeten. (cfr. interpretatie van Thonissen en Beernaert, door sommige auteurs gretig ingeroepen, *Handelingen Kamer*, zitting 1884-1885, blz. 1406-1409).

Dat deze vraag felle discussies deed opwaaien, is misschien te begrijpen in een tijds klimaat van zowat 100 jaar terug, doch in het kader der moderne verhoudingen kerk-staat rijst de bedenking of de militaire groet aan het H. Sacrament dient geïnterpreteerd als «acte de chrétien» en niet als «acte de soldat» ?

(58) Hierover schrijft ERRERA : «Nous croyons qu'aucun officier belge n'imposerait ce concours aux hommes qui demanderaient à en être dispensés comme n'étant pas catholiques pratiquants» (ook Thonissen, *op.cit.*, nr. 89, blz. 60). De auteur voegt hier niet gans oncorrect aan toe : «...autre chose est de savoir si pareille déclaration, impliquant une certaine indépendance de caractère et une certaine indiscipline, a jamais été faite et serait bien accueillie». Toch dient gesteld dat elk soldaat *op voorhand zijn mening kan kenbaar maken* en hun aanwezigheid op een sacramentsprocessie, - daarin besloten de handelingen die de loutere aanwezigheid met zich meebrengt, - onverenigbaar achten met de persoonlijk religieuze of filosofische overtuiging, zodat bij ontstentenis van enige opmerking, stilzwijgend wordt akkoord gegaan met hun aanwezigheid op een religieuze plechtigheid, zonder dat zulks betekent dat zij hun akkoord betuigen met de eredienst zelf. In zijn boekje : «*De geschiedenis van het protestantisme in Vlaanderen*», Antwerpen, 1975, maakt PICHAL gelijkaardige bevindingen, wanneer hij deze problematiek even bespreekt (in overigens vrij realistische termen) : «Bij de vaderlandse plechtigheden kunnen de protestanten vaak de medewerking krijgen van een militaire muziekkapel. Meestal is er geen enkele protestant onder de muzikanten, maar ze komen allemaal, al was het alleen uit nieuwsgierigheid om te zien hoe het in zo'n geuzentempel toegaat. Ze weten echter allemaal dat als ze in de kazerne blijven, er mannen nodig zijn voor de corvee van aardappelschillen, enz., of voor het aflossen van de wacht. Dan toch maar liever het volkslied gaan spelen bij de joden of de «geuzen»...». (*op.cit.*, blz. 171-172). Een andere vraag is of deze deelname zinvol is vanuit religieuze perspectief !

Het hof van Cassatie heeft echter geoordeeld dat het bevel de haag te vormen en de eer te bewijzen aan de autoriteiten, die zijn uitgenodigd op het *Te Deum*, gezongen ter gelegenheid van de Nationale feestdag, geenszins in tegenstrijd zijn met de grondwet. «... des escortes de troupes sont légalement fournis aux autorités réunies pour une cérémonie, fût-elle même un acte du culte, si, en considération du caractère patriotique de la solennité, l'autorité compétente y invite ceux à qui sont attribués préséances et honneurs par le décret du 24 messidor XII, art. 13» (59). Titel I, sectie IV, art. 13 van het decreet is dus niet impliciet afgeschaft door art. 15 van de grondwet (60). De geschiedschrijving heeft overigens doen opmerken dat het Nationaal Congres (zelf) aan de aartsbisschop verzocht om een plechtig *Te Deum* te celebreren ter gelegenheid van de inauguratie van de koning en als geheel ervan deelname (61). Sinds 1831 tot nu herhaalt de regering eenzelfde handeling elk jaar (62).

Wanner een *Te Deum* wordt belemmerd of gestoord kan de verantwoordelijke hiervoor strafrechtelijk beteugeld worden, conform aan art. 143 Swb. vermits deze plechtigheid dient aangezien te worden als «uitoefening van de erediens».

In het Belgisch Staatsblad van 9 augustus 1974 werd het K.B. gepubliceerd van 10 juli 1974 tot wijziging van het decreet van 24 messidor jaar XII (betreffende de openbare ceremonies, de voorrang, de burgerlijke en militaire eerbewijzen) en van het reglement op de garnizoendiensten (goedgekeurd bij K.B. van 25 augustus 1937). Het K.B. heft in het tweede deel van voormeld decreet de titel II op, genaamd «Heilig Sacrament» (art. 5). Verscheidene bepalingen worden in deze zin gewijzigd (63). Dit maakt dat het H. Sacrament voortaan niet meer begeleid wordt met een

(59) Het bevel van de militaire overheid om een processie te begeleiden of aan de officier om aanwezig te zijn op het *Te Deum* van de nationale feestdag geschiedt om «...raison de courtoisie...». (DOR, BRAAS, *op.cit.*, blz. 94, nr. 208). of «...forme d'étiquette...», «...politesses officielle...» (GRION, A., *Dict.dr.adm.*, dl. II, tw. Liberté de conscience, nr. 65, blz. 366). Het is een eerbetuiging van de eerbied voor algemeen beleden erediens en voor hun plechtigheden.

(60) Cass., 18 juni 1923, *Pas.*, 1923, I, 375 ; Cass., 24 september 1870, *Pas.*, 1871, I, 38 ; Militair Hof, 29 december 1922, *Pas.*, 1923, II, 17.

(61) SIMON, A., *Le cardinal Sterckx*, dl.I, blz. 168-169.

(62) Wat o.m. WAGNON doet besluiten : «Dans les premières années de l'indépendance, tous les gouvernements, composés dans leur majorité d'anciens membres du Congrès, ont traité les cultes, et tout spécialement l'Eglise catholique, comme des institutions dignes des faveurs de l'Etat, sans soulever la moindre récrimination ou discussion». (*op.cit.*, (65), blz. 771 ; idem, *op.cit.*, (1964), blz. 69).

(63) In de tabel van artikel 136 van het reglement op de garnizoensdienst, goedgekeurd bij het koninklijk besluit van 25 augustus 1937, worden de volgende wijzigingen aangebracht : 1° in de kolom «rechthebbenden» worden de woorden «aanmerkingen», in de littera c van de «nota», worden de woorden «aan het Heilig Sacrament met militair geleide» geschrapt. (art. 1) In artikel 143, vijfde lid, van hetzelfde reglement, worden de woorden «Het Heilig Sacrament met militair geleide» geschrapt. (art. 2) In artikel 144 van hetzelfde reglement worden het zevende tot het negende lid opgeheven (art. 3).

militaire escorte. Voortaan ook wordt de «ereafdeling» (64) buiten de kerk geplaatst (65) als eerbetuiging (66). Zowel vanuit gelovig standpunt als veelal vanuit het oogpunt der militairen zelf, dient deze recente wijziging als positief beschouwd : het betekent geen inbreuk op de bestaande verhouding tussen kerk en staat en maakt voorgoed een einde aan het traditioneel (en veelbesproken) probleem i. v. m. de grondwettigheid.

d. Onderzoek naar de eedformule van voor 27 mei 1974 en de nieuwe wetgeving desbetreffend.

Traditioneel wordt in dit verband de problematiek behandeld van de eedformule. De grondwet zelf bepaalt dat geen eed opgelegd kan worden dan krachtens een wet. De wet legt ook de eedformule vast, aldus art. 127 G. W. De besluitwet van 4 november 1814 schreef voor ; «... Toutes les fois que dans une procédure quelconque, il y aura lieu de prêter serment, il y sera procédé dans les formes usitées antérieurement à l'occupation de la Belgique par les armées françaises.» (67) Dit hield in dat de eedformule eindigde met de woorden : «... ainsi m'aide Dieu», of «... ainsi m'aident Dieu et les saints.» (68) Elke eed voor een rechtbank diende aldus deze formule te bevatten, tenzij anders bepaald bij recente wetgeving. Verscheidene bepalingen van het Gerechtelijk Wetboek (art. 934) en het Wetboek van Strafvordering (art. 75, 155, 317) legden deze eedformule op. Het uitvaardigen van de tekst van de eedformule waarin de zinsnede is opgenomen «zo help me God» situeerde zich immers in een tijdperk van het concordaat van 18 germinal jaar X tussen de kerk en de staat, waarbij de katholieke godsdienst (expliciet) erkend was als geestesstroming van de meerderheid van de bevolking. Deze formulering werd ons overgeleverd, met het behoud van de aanroeping van God als plechtige getuigenis (69).

Reeds veelvuldig is de vraag opgeworpen naar de grondwettelijkheid van deze opgelegde eedformules (70) : in welke mate dwingt deze (verplichte)

(64) In Franse versie «détachement d'honneur».

(65) Het effectief verschilt naargelang de behoeften.

(66) Art. 4 van voormeld K.B. stelt aldus als wijziging t.a.v. art. 146 (tweede lid) van het reglement : «De plaatscommandant laat door deze afdeling de eer bewijzen aan de burgerlijke en militaire overheden naar volgende opgave.» Het vierde lid wordt opgeheven.

(67) De K.B.'s van 18 september en 17 november 1894 legden de Nederlandse tekst vast, evenals de gevallen waarin deze is opgelegd.

(68) Over andere formuleringen : MAHILLON, P., FREDERICQ, S., *Notions sur l'essence et la forme du serment, Annales du notariat et de l'enregistrement*, 1950, blz. 163.

(69) Merkwaardig is misschien dat in geen enkele bijdrage over deze problematiek de vraag wordt opgeworpen in welke mate het christelijke geloof dwingend deze formule, noodzaakt.

(70) P.B., tw. 'serment en général', vnl. nrs. 31-203 ; GIRON, A., *Dict.*, dl. II, blz. 359 waar hij schrijft : «... La liberté de professer tel culte que l'on veut implique la liberté de n'en professer aucun. A ce point de vue, il est difficile de considérer comme strictement constitutionnel l'arrêté-loi du 4 novembre 1814...» Zie ook : ERRERA, D., *op.cit.*, par. 55. ORBAN, A., *op.cit.*, dl. III, blz. 160. De meest recente studie is deze van HUBERLANT, Ch., *La formule du serment en justice et la liberté religieuse, Annales de droit*, 1329-1341.

uitspraak de burgers ertoe luidop een leer aan te hangen waarin men niet gelooft, of welke men actief bestrijdt, en aldus in tegenstelling is met art. 4 G.W. (71) ? Een vaste rechtspraak heeft beslist dat de aanroeping van de godheid substantieel is voor de eedformule en niet onverenigbaar is met art. 14 en 15 G.W. (72). Het uitspreken ervan kan niet aanzien worden als «... un acte ou une cérémonie d'un culte quelconque...». Het betreft enkel een (plechtige) formalisering van de eed, doch houdt in geen enkel opzicht de afhankelijkheid in t.a.v. een bepaalde godsdienstige leer (73). De rechtsleer sloot zich hierbij aan (74):

De aanroeping der heiligen daarentegen is facultatief (75) doch kan niet worden opgelegd aan de getuigen ; deze dienen evenmin het geloof aan te duiden dat zij aankleven.

Ofschoon de (verplichte) aanroeping van God nu niet de atheïst kan dwingen een andere geloofshouding aan te nemen (76), en hijzelf alle vrijheden behoudt, en de eed evenmin enige invloed uitoefenen wil op het geweten van de persoon, doch enkel een maatregel van goed gerechtelijk verloop uitmaakt, kan toch de mening voorgestaan worden dat zulks onverenigbaar is met de vrijheid van mening. Aldus HUBERLANT in zijn rijk gedocumenteerd artikel : «...il n'en demeure pas moins que la formule actuellement prescrite pour le serment en justice fait de celui-ci un acte, qui en soi, implique la croyance en Dieu et a un caractère religieux. L'obligation d'accomplir un tel acte met les agnostiques et les athées en opposition avec leurs opinions philosophiques et, comme on l'a vu, leur laisse simplement la faculté de faire, en leur for intérieur, des distinctions

(71) In het wetsvoorstel van POMA, Doc., Kamer Z. 1971-72, nr. 214- wordt een gans bijzondere mening geformuleerd i.v.m. ongrondwettelijkheid : «...Mede dank zij ons voorstel wordt de eedformule terug in overeenstemming gebracht met de geest van de Grondwet. Inderdaad, in artikel 80 van de Grondwet, dat de eedaflegging van de Koning regelt, komt de formule «zo helpe mij God» niet voor, evenmin als in het decreet van het Nationaal Congres van 20 juli 1831, dat genomen werd ter uitvoering van artikel 127 van de Grondwet. ...»

(72) Cass., 29 oktober 1835, *Pas.*, 1835, I, 151 ; Cass., 28 mei 1857, *Pas.* 1867, I, 275 (met conclusies van proc.-generaal LECLERCQ) Cass., 28 april 1868, *Pas.*, 1968, I, 393, met conclusies van proc.-gen. CLOQUETTE ; Cass., 19 juli 1869, *Pas.*, 1870, I, 45 en 25 april 1870, *Pas.*, I, 226 ; Cass., 19 oktober 1874, *Pas.*, 1874, I, 348 ; Cass., 14 mei 1878, *Pas.*, 1878, I, 344 ; Cass., 9 september 1870, *Pas.*, 1870 I, 490, met conclusies van adv.-gen. FAIDER ; Cass., 26 maart 1906, *Pas.*, I, 176.

(73) Betekent echter dat deze plechtige formalisering gans ontkend kan worden - ook voor vroegere periodes ? In deze zin : «...deze woorden niets toevoegen aan het wezen van de eed, dat geheel besloten ligt in de woorden «ik zweer...» Doc., Senaat, Verslag Senaatscommissie, Zitting 1973-74, nr. 147, blz. 2.

(74) Eén der zeldzaam genoteerde rechtsgeleerden met uitgesproken andere stelling : DU-CHAYNE, G., *Dissertations, B.J.*, 1867, blz. 625, aangehaald door BELTJENS.

(75) Niemand kan dus verhinderd worden de heiligen te aanroepen : Cass., 25 mei 1925, *Pas.*, 1925, I, 258.

(76) Vergelijk met canones 1316 e.v. : *Iusiurandum, idest invocatio Nominis divini in testem veritatis, praestari nequit, nisi in veritate, in iudicio et in iustitia* (Can. 1316 par. I C.I.C.) Voor niet gelovigen kan natuurlijk bezwaarlijk een verplichting van godsdienstigheid gelden : cfr. Can. 1317 par. I : «Qui libere iurat se alicuius facturum, peculiari religionis obligatione tenetur implendi quod iureiurando firmaverit».

de casuistique ; or, celles-ci peuvent ne pas satisfaire leur conscience, seule juge en la matière. ...» (77) Wat er ook van zij, het lijkt nog moeilijk loochenbaar dat door het uitspreken van een formule welke men onmogelijk aanhangen wil of kan, de persoon een uitspraak doet, welke niet strookt met zijn innerlijke overtuiging en alzo zijn eerlijkheid geweld aandoet.

Verscheidene vonnissen en arresten verplichten de joden de eed met bedekt hoofd af te leggen. In een kort artikel stipte MARINOWER (78) de meermaals uitgesproken verplichting aan om de joodse vrouwelijke getuige zichzelf met de handen het haar te bedekken, - een ritus die zelfs de Joodse godsdienst niet kent (79). Het hoeft geen betoog dat een dergelijke handelswijze ongrondwettelijk is. Cassatie besliste dan ook dat zulk joods ritueel - ofschoon het de eed misschien meer kracht geeft - niet de essentie van de eed uitmaakt, zodat de jood niet verplicht kan worden de eed af te leggen met bedekt hoofd, - doch zo hij verlangt aldus te doen, dit rechtsgeldig is. «...le serment prêté par un tépoin israélite dans la forme ordinaire est régulier lorsqu'il n'a pas réclamé le droit de le prêter more judaïco. ...» (80) Het is de jood toegestaan de eed af te leggen met geheven hand, of in aanwezigheid van een rabbijn, of met de hand op de bijbel (81). Ook andere godsdienstige strekkingen (82) kunnen afwijkingen bekomen op de voormelde eedformule (83).

Kan men ontkennen dat bij het uitspreken van een formule welke men niet kan aanhangen, zijn innerlijke overtuiging wordt geraakt en de eerlijkheid geweld wordt aangedaan (84), wat de eedformule nu precies wenst te waarborgen. Zij dienen een verklaring af te leggen, welke voor hen zinloos is, en zelfs als tegenstrijdig aangevoeld wordt met de eigen mening. Het gewijzigd tijdsclimaat daarentegen heeft meer aandacht voor de per-

(77) *Op.cit.*, blz. 170.

(78) Over de eed en de vrijheid van geweten, *R.W.*, 1949-50, Kol. 679.

(79) Zie ook *P.B.*, tw. 'serment', nr. 170.

(80) Cass., 25 oktober 1880, *Pas.*, 1880, I, 298.

(81) Over de «more judaïco»: lees LEHRER, J., Le serment «more judaïco», *J.T.*, van 4 maart 1962; ook bij BAUDIN, Th., *op.cit.*, blz. 44. Cass., 29 juli 1836, *Pas.*, 1836, I, 296.

(82) Waarbij natuurlijk *geen onderscheid gemaakt wordt tussen erkende of niet-erkende erediensten.*

(83) Ook de *protestanten* verkiezen een andere formulering; zij zeggen: «Zo waarlijk helpe mij God almachtig»; cfr. Cass., 9 september 1870, *Pas.*, 1870, I, 490 (met conclusies van proc-gen. FAIDER).

(84) In de marge kan nog genoteerd worden dat HUBERLANT - o.i. niet terecht - onderscheid maakt tegen de aanroeping van God bij de eedformule, naargelang het bezwaar geuit wordt omwille van duidelijk andersgerichte godsdienstige overwegingen (bv. Mennonieten en Quakers) of filosofisch-atheïstische bedenkingen (*Op.cit.*, blz. 170). Cassatie volgde dezelfde zienswijze: «...la Constitution belge maintenu le serment avec son caractère religieux. L'article 127 le maintient expressément, sous la réserve qu'il ne peut être imposé qu'en vertu de la loi, qui seule en détermine la formule. En vertu des articles 14 en 15, le législateur, en déterminant cette formule, doit respecter les croyances religieuses des citoyens et ne pas exiger qu'ils prêtent le serment dans des termes et avec des cérémonies que leur culte réprouve. ...» (Cass., 28 mei 1867, *Pas.*, 1867, I, 275).

soonlijke overtuiging. De wet van 27 mei 1974 heeft zulks bewezen (85). Bij herhaling werd door de rechtspraak en rechtsleer gesteld dat de aanroeping van God als maatregel van openbare orde gold (86). Ook hier dus komt de vraag aan bod waarom er om niet-religieuze redenen religieuze uitspraken gebruikt worden, waarvan beweerd wordt dat zij geen geloofsacten zijn (87). Licht het in de bevoegdheid van de burgerlijke overheid het gebruik van een «goddelijke waarborg» te bestendigen ? Bij wet van 27 mei 1974 tot wijziging van de eedformule en van de plechtige verklaringen in gerechtelijke en bestuurlijke aangelegenheden (88) werd de besluitwet van 4 november 1814 gewijzigd (89), en de woorden «Zo helpe mij God» geschrapt. Een nieuwe formule werd uitgevaardigd (90), voor art. 44, lid 2 (91) art. 312, 1ste lid (92) en 348 (93) van het Wetboek van Strafvordering. Evenals art. 52, 1ste lid van de wet van 31 december 1851 betreffende de consulaten en het consulaire rechtgebied, art. 498, lid 2 van Wetboek Koophandel, art. 118, lid 3 Wetboek erfenisrechten, art. 196 Wetboek registratie rechten, art. 934, 952, 979, 985, 987 Gerechtelijk Wetboek en tenslotte art. 25, lid 2 van de wetten op de Raad van State. Langs verscheidene zijden was aangedrongen op behoud van de aan-

(85) De ganze discussie werd in die tijd vrij snel afgehandeld : bv. : «...un témoin ne peut se refuser au serment comprenant l'invocation explicite de la Divinité, sous prétexte que cette formule blesse ses convictions et sa conscience. Ce refus peut être considéré comme un refus de satisfaire à la citation. ...» (Liège, 17 avril 1867, *Pas.*, 1867, II, 207).

(86) Reeds tijdens het Franse bewind werd uitdrukkelijk verklaard dat de toevoeging van een aanroeping van God *meer gezag en ernst gaf aan de eed*. In welke mate gaat de uitspraak van MAHILLON en FREDERICQ op : «... une laïcation partielle ou complète risquerait d'accroître encore le nombre des parjures et des faux serments. ...» ? (*op.cit.*, nr. 6). Dezelfde mening bij HUBERLANT, *op.cit.*, blz. 182 e.v.

In de huidige maatschappelijke context wordt deze verantwoording sterk gerelativeerd, - door de wetgever overigens zelf gesteld. Een zelfde gedachtengang - en overigens veel sterker dan bij een plechtige eed -, gaat echter op voor de grondwettelijke verplichting van het afsluiten van het burgerlijk huwelijk voor het kerkelijk huwelijk. Is de (grond)wetgever ook bereid deze irrelevant geworden beschikking te schrappen ?

(87) Waarom verwijst HUBERLANT bij de definiëring van het (voor hem) religieus karakter van de toen bestaande eedformule - in voormelde bijdrage - naar de «handelingen en ceremonies van de eredienst» (*op.cit.*, blz. 170, voetnoot 94) en omschrijft hij deze eedformule als «acte religieux» (*op.cit.*, blz. 176) ? In dezelfde zin : MARINOWER, M., kol. 678. (88) *B.S.*, 6 juli 1974.

(89) In het *B.S.* van 12 juli 1974, verscheen een erratum, waarin werd gesteld dat de wet van 27 mei 1974 werd aangevuld met een art. 14 : «Art. 14. Het besluit van de Soevereine Prins tot vaststelling van de eedformule in de rechtspleging van 4 november 1814 wordt opgeheven.»

(90) Zie wijziging t.a.v. oorspronkelijke tekst : *Doc.*, Kamer, Zitting 1971-72, nr. 214 - 3 (en 297 - I).

(91) «De personen, in de gevallen van dit artikel en van het vorige artikel leggen de eed af in de volgende bewoordingen : Ik zweer dat ik mijn taak naar eer en geweten nauwgezet en eerlijk zal vervullen.»

(92) «De voorzitter richt tot de gezworenen, die hem rechtstaand aanhoren, de volgende toespraak : Gij zweert en belooft dat gij (...) naar uw geweten en uw innige overtuiging, met onpartijdigheid en vastberadenheid zoals het een vrij en rechtschapen mens betaamt.»

(93) «De hoofdman van de jury staat op en zegt, met de hand op het hart : In eer en geweten (...).

roeping «Zo helpe mij God» voor de gelovigen die de eed dienen af te leggen (94). Aan de niet-gelovigen zou de mogelijkheid worden gewaarborgd om zich aan één formule te houden, maar zowel in Kamer als Senaat oordeelde men volkomen terecht dat hierdoor de rechtbank zich een oordeel kan vormen over de filosofische of godsdienstige overtuiging van de getuigen, en zulks is «geenszins nuttig, nodig of wenselijk» (95). Als verantwoording voor een wijziging van een gebruik dat stand hield gedurende bijna twee eeuwen en dat tot zeer recent ondersteund was door een vaststaande rechtspraak en bijna unanieme rechtsleer, volstond voor de wetgever blijkbaar enkel de loutere en laconieke verklaring (bij wetsvoorstel en verslagen der parlementaire commissies) dat «...er zich een mentaliteitswijziging heeft voorgedaan, zodat velen thans van mening zijn dat de aanroeping van Gods naam voor agnostici en atheïsten gewetensbezwaren kan doen rijzen. ...» (96)

e. De toepassing van het beginsel van de gewetensvrijheid in verband met de militieverplichting.

De wet van 3 juni 1964 (97) houdende het statuut der gewetensbezwaarden kende een lange parlementaire voorgeschiedenis (98). De wetsontwerpen (en voorstellen) gingen er van uit dat het misdrijf van dienstweigeren enerzijds zwaar werd bestraft, doch anderzijds dat de veroordelingen der dienstweigeraars uit gewetensbezwaren er niet kunnen van afgebracht worden zich aan de militaire dienst te onttrekken. In vele landen overigens bestond er een wettelijke regeling ten gunste van de dienstweigeraar uit gewetensbezwaren (99).

In 1960 waren er in ons land 24 dienstplichtingen die geweigerd hadden hun militieverplichtingen na te komen, in 1961, 23, en in 1962 42. Allen waren *Jehova's getuigen*, uitgenomen één (in 1962) welke tot staving van de dienstweigeren, zijn protestantse geloofsovertuiging inriep (100). Men bemerkt - vóór het tot standkomen van de wet - onmiddellijk de beperking der dossiers tot godsdienstige bezwaren. (Hierbij werd geen onderscheid gemaakt naar erkende of niet-erkende erediensden). Omwille van de ge-

(94) Deze idee kwam ook telkens terug in de *parlementaire bespreking* : dit gaat echter uit van de merkwaardige stelling als zou elke gelovige uitdrukkelijk de aanroeping van God verkiezen bij elke eedformule.

(95) Cfr. *Doc.*, Senaat, Z. 1973-74, nr. 147, blz. 2. Zie ook desbetreffend de andere parlementaire stukken : *Doc.*, Kamer, 1971-72, nr. 214 - 1 en 2, blz. 1 en nr. 297 - 1 en 2.

(96) *Doc.*, Kamer, 1971-72, nr. 214 - 1 en 2, blz. 1 ; *Doc.*, Senaat, 1973-74 nr. 147, blz. 2.

(97) *B.S.*, 19 juni 1964.

(98) Cfr. *Doc.*, Kamer, Z. 1950-51, nr. 22 ; *Doc.*, Senaat, Z. 1956-57, nr. 379 ; *Doc.*, Senaat, Z. 1957-58, nr. 201 ; *Doc.*, Senaat, Z. 1961-62, nr. 294 dat de tekst van de Verenigde Commissies (1957-58) in een wetsvoorstel overnam ; *Doc.*, Senaat, Z. 1962-63, nr. 164 ; de dokumenten ter onmiddellijke voorbereiding van de wet worden aangehaald in dit hoofdstuk.

(99) Betreffende Bondsrepubliek : zie *Doc.* Senaat, Z. 1962-63, nr. 164, blz. 5.

(100) Informatie gepubliceerd in : *Doc.*, Senaat, Z. 1962-63, nr. 164, blz. 28-29.

lijkheid en het pluralisme schreef de wetgever dat ook redenen van «wijsgerige» en «morele» aard kunnen ingeroepen worden.

De regering heeft enig verband bespeurd tussen de verhouding der geestesstromingen enerzijds en het gering aantal dienstweigeraars (benevens boven genoemde godsdienst) anderzijds, want de Minister antwoordde in de Kamer op een vraag dat zijns inziens niet voor een overdreven uitbreiding van het aantal gewetensbezwaarden gevreesd hoefde te worden. Zulks is immers niet het geval geweest in Nederland, noch in het Verenigd Koninkrijk, waar een analoge wet is aangenomen. Bovendien meende hij dat daarvoor in België des te minder gevreesd moet worden, omdat ons openbaar leven uit een religieus, filosofisch of moreel oogpunt homogener is dan juist het geval is in Nederland in het Verenigd Koninkrijk... (101)

Het fundamenteel probleem inzake de opportuniteit van een wetgeving inzake statuut van dienstweigeraars uit gewetensbezwaren is wel de verhouding tussen het *persoonlijk geweten* en het zogenaamde *algemeen belang*. In welke mate kan afgeweken worden van de beveiliging van de maatschappij - waartoe de politieke instanties hebben beslist - en een eenvormige regeling voor iedereen die zich in gelijkaardige omstandigheden bevindt, en anderzijds die de persoon weigert zich te laten inlijven bij de gewapende machten op weloverwogen godsdienstige of morele gronden (102). De wetgever heeft gepoogd een evenwicht te vinden tussen beide waarden, opdat noch aan het principe van de beveiliging van de maatschappij (dat als van algemeen belang wordt geacht), noch aan de absolute vrijheid van het persoonlijk geweten afbreuk wordt gedaan. De wet voorziet aldus in een reeks bepalingen waarbij de dienstweigerings uit gewetensbezwaren wordt omschreven, voorzieningen worden getroffen om de oprechtheid van de dienstweigeraar te toetsen en waarbij de ganse verdere regeling vast te leggen is die op hem van toepassing is.

De wet stelt dat de dienstplichtige die, om redenen van godsdienstige, wijsgerige of morele aard, overtuigd is dat men de evenmens niet mag doden, zelfs niet ter verdediging van het land of van de gemeenschap, kan aan de Minister van Binnenlandse Zaken, bij ter post aangetekende brief, vragen om op grond van zijn gewetensbezwaren vrijgesteld te worden van de militaire dienst of alleen van de gewapende militaire dienst (art. I). Hieruit concludeerde de wetgever dat de weigering om militaire dienst te vervullen niet mag gegrond zijn op politieke overwegingen ; enkel indien een persoon *godsdienstige, wijsgerige of morele* redenen aanvoert en

(101) *Doc.*, Kamer, Z. 1962-63, nr. 589 - 2, blz. 2.

(102) Hier situeert zich de controverse tijdens de parlementaire voorbereiding : verschillende leden verklaarden dat zij bezwaren hebben om een wet te maken voor een *zeer gering aantal personen*. Andere leden antwoordden hierop dat het geweten in ieder geval geëerbiedigd moet worden, ongeacht het aantal betrokkenen. Cfr. *Doc.*, Senaat, Z. 1962-63, nr. 164, blz. 4. Opmerkelijk is dat *precies dezelfde controverse* zich voordeed bij de bespreking van het wetsvoorstel tot wijziging van de wet van 3 juni : zie *Doc.*, Senaat, Z. 1966-67, nr. 276, blz. 4.

weigert zijn evenmens te doden of te zijne opzichte geweld te plegen, wordt de weigering in aanmerking genomen (103). Het hoeft echter geen betoog dat dit (kunstmatig) onderscheid niet konsekvent kan toegepast worden, en in de eerste rechtspraak bleek zulks reeds (104) ofschoon een aanvraag niet gegrond is zo deze gebaseerd is op louter politieke redenen (105).

In dit verband kan reeds volgende bedenking worden geformuleerd. De evolutie na 1945 gaf ons het beeld van (progressief stijgende) aanvaarding van het belang van het «*individueel geweten*» in de rechtsorde ; dit is een vaststelling die ook in andere hoofdstukken werd gemaakt en één der besluiten is in de verhouding kerk-staat. Wat echter de wetgever wellicht niet onmiddellijk vermoedde, is dat door het effectief inschrijven van de 'beslissing van het geweten' in de rechtsorde - en zulks op meerdere domeinen-, men het strak vasthouden aan vaststaande principes heeft prijsgegeven en plaats heeft geruimd voor een interpretatieruimte naargelang de maatschappelijke gegevens. «Wat het geweten beslist», is immers gehouden aan de samenlevingskontekst en speelt vrijelijk in op evoluties desbetreffend. Waar vroeger overwegend onbeweeglijke schema's werden gehanteerd, is nu ruimte gecreëerd voor een meer dynamische visie inzake de persoonlijke beslissing. Het is dan ook logisch dat de toepassingssfeer van een wet op het statuut der gewetensbezwaarden, eerder dan strikt toegepast voortdurend verruimd wordt naargelang de ruimere inhoud en verantwoordelijkheid welke toebedeeld wordt aan het persoonlijk geweten.

(103) Expliciet overgenomen in de Memorie van Toelichting : *Doc.*, Senaat, Z. 1968-69, nr. 164, blz. 3, 5-6. Onmiddellijk kan genoteerd worden dat het verschil tussen politieke en ander gerichte motieven zeer diffuus is ; de *verwevenheid tussen politiek en moraal of godsdienst* kan meestal onmogelijk worden ontkend zodat deze stelling van de wetgever allicht diende geïnterpreteerd te worden als een beperkingsmaatregel van de toepassingssfeer - ofschoon zulks bezwaarlijk kan worden uitgevoerd - voortspruitend uit de wens van de wetgever (welke voortdurend opduikt in de loop van de voorbereiding tot de wet van 3 juni 1964) dat al te veel gebruik zou gemaakt worden van de uitzonderingsmogelijkheid voor gewetensbezwaarden.

(104) Cfr. Cass., 10 april 1974, *Pas.*, 1974, I, 830 : «...N'est pas légalement justifiée la décision du conseil d'appel de l'objection de conscience qui rejette la demande d'un milicien convaincu, pour des motifs d'ordre religieux, philosophique ou moral, qu'on ne peut tuer son prochain même à des fins de défense nationale ou collective, en se fondant sur des opinions politiques exprimées par le dit milicien lors de sa comparution et qui ne sont pas le motif déterminant de sa demande. ...»

(105) Cfr. uitspraak van de beroepskamer, 2 februari 1970, *J.T.*, 1970, 313 : «...le fait de se déclarer «anarchiste» constitue une profession de foi politique alors que l'article I de la loi du 3 juin 1964 portant le statut des objecteurs de conscience limite à des motifs d'ordre religieux, philosophique ou moral les raisons que les objecteurs peuvent invoquer pour avoir accès audit statut. On ne peut assimiler la règle de non-violence qu'un objecteur invoque et relative - à la conviction intime absolue et dont tout homme peut s'être fait un strict devoir de conscience, de ne jamais, en aucun cas, tuer son prochain, même à des fins de défense nationale ou collective.»

De dienstweigering uit gewetensbezwaren was dus een nieuw begrip in het Belgisch recht. De wetgever poogde er een begripsbepaling aan te geven die ruim genoeg is om voor alle gevallen van oprechte dienstweigering uit gewetensbezwaren te gelden en tevens voldoende precies om personen van kwade trouw uit te bannen en onderscheid te maken naargelang de weigering slaat op elke militaire dienst of alleen op de gewapende militaire dienst. Het artikel bepaalt dat twee soorten van gewetensbezwaren in aanmerking komen : de weigering om alle, al dan niet gewapende, militaire dienst te verrichten en de weigering om alleen gewapende militaire dienst te doen. Dit onderscheid werd systematisch behouden in de wet zelf. De commissies waren nochtans eerst van plan om laatstgenoemde categorie te belasten met een even langdurige dienst als eerstgenoemde (106). De wetgever stelde echter dat sommige dienstplichtingen - die geen dienstweigeraar zijn - reeds in een niet-gewapende-militaire dienst worden ingelijfd, zonder dat zij dit aanvroegen. Art. 14 verbiedt daarenboven aan de dienstweigeraars bepaalde openbare of private betrekkingen uit te oefenen. De Commissies hebben de niet-gewapende dienstdienst van de dienstweigeraar aldus teruggebracht tot de dienstdienst van het contingent waarvan hij deel uitmaakt (107). Essentieel voor de dienstweigering is dus dat de dienstplichtige ervan overtuigd moet zijn dat men zijn evenmens, zelfs onder voorwendsel van verdediging van het land of van de gemeenschap, niet mag doden. De beroepskamer besliste in deze zin dat de milicien die aanvoert niet in geweten te kunnen aanvaarden dat de staat van hem verrichtingen vergt in het kader van de civiele bescherming, hierdoor zijn onoprechtheid t.a.v. zijn verzoek om het statuut van gewetensbezwaarde te bekomen bewijst (108).

Eén der vast bedenkingen die door de wetgever werden geformuleerd bij de uitwerking van het statuut van de gewetensbezwaarde, is wel de vrees voor misbruik welke personen die normaliter verplicht zijn de legerdienst te vervullen ervan maken (109). Om dit te vermijden moet in de optiek van

(106) *Doc.*, Senaat, Z. 1962-63, nr. 164, blz. II.

(107) Zie art. 17 van de wet. In de loop van de parlementaire bespreking werd bezwaar genoteerd tegen de Franstalige formulering van art. I ; in de plaats van «qu'on ne peut tuer son prochain même à des fins de défense nationale ou collective» zou moeten staan : «même pas...», of wat nog beter is «fût-ce à des fins de défense nationale ou collective...». *Iedereen is er immers van overtuigd dat men zijn evenmens onder geen enkel voorwendsel mag doden...* Om te vermijden dat het ontwerp naar de Senaat wordt teruggezonden, besliste de Commissie de tekst van het eerste artikel te behouden, doch niettemin de opmerking in het verlag op te nemen.

(108) Over de gegrondheid van de vraag wordt door de *raad voor gewetensbezwaren* beslist, of eventueel door de raad van beroep voor gewetensbezwaren. Tegen de beslissing van de raad is voorziening in Cassatie mogelijk. Nadere gegevens hierover zijn niet genoodzaakt in het kader van deze studie.

(109) *Een onderscheid naargelang de hoedanigheid van de milicien is ongeoorloofd. Hieraan brengt de bezoldiging van staatswege geen verschil ; het recht op aanvraag valt elkeen toe die zich in dezelfde toestand bevindt : het is kenschetsend dat op bepaalde tijdstippen er een andere houding wordt nagehouden door burgerlijk en kerkelijke overheid t.a.v. de priester.*

de wetgever een grondig onderzoek worden ingesteld naar de oprechtheid van de dienstweigeraars uit gewetensbezwaren, maar men moet hen ook langere en even zware prestaties opleggen als waartoe de dienstplichtigen gehouden zijn. De wet belast de Minister van Binnenlandse Zaken met het aanleggen van een persoonlijk dossier ; zo bepaald art. 4 : «De Minister van Binnenlandse Zaken doet over de betrokkene alle nuttige gegevens inwinnen, onder meer bij de gemeentelijke en de rechterlijke overheid. Hij voegt een uittreksel uit het strafregister bij het dossier.» Het wekt verbazing dat de wetgever zelf geen enkele richtlijn meegaf aan de regering er nauwlettend over te waken hierbij de grens van het grondwettelijk-toelaatbare niet te overschrijden.

Merkwaardig is ook dat als middel om de oprechtheid van de dienstweigeraar te bewijzen, de wetgever een verlenging van de dienstdienst inschreef : Zijn dienstdienst duurt een jaar langer dan die welke opgelegd is aan de dienstplichtigen die geen kandidaat-reservegegraderden zijn en deel uitmaken van het legercontingent, genoemd naar het jaar waarin hij de civiele bescherming in dienst treedt, aldus art. 18. De wet diende erover te waken dat het statuut der gewetensbezwaarden geen gunstregime installeerde voor jongens die er andere meningen op nahouden en hiervoor hun geweten konsekwent willen volgen ; deze beschikking lijkt wel een penalisering in te houden omwille van een andere morele of godsdienstige houding, vermits alleen om de eerlijkheid van de aanvraag te toetsen, deze verzwaring van de dienstdienst werd ingevoerd (110), (ofschoon het regime betreffende verloven, soldij, wederoproeping, even strikt worden toegepast). Elders zegde de commissie dan weer dat hierdoor het «verkeerd gebruik van de wet» moet worden gewaarborgd, alsof het niet correct toepassen van de wet niet anders kan geregeld worden. Zo bepaalt overigens art. 23, par. I dat de inschrijving kan vernietigd worden indien bewezen is dat de betrokkene bedrieglijke handelingen heeft aangewend of wetens onjuiste inlichtingen heeft verstrekt of laten verstrekken om de inschrijving te bekomen (III).

Het valt te begrijpen dat de «dienstweigering» (nog) een eerder negatieve klank had (112), maar ook de wetgever zal in de toekomst zich waarschijn-

(110) Aldus de Senaatscommissie : *Doc.*, Senaat, Z. 1962-63, nr. 164, blz. 12.

(111) De Minister van Binnenlandse Zaken maakt dan de zaak aanhangig bij de raad voor gewetensbezwaren die de inschrijving heeft toegestaan of bevestigd. Door de wetgever zelf echter is een sluitende procedure geregeld waarbij de *werkelijke bedoelingen van de gewetensbezwaarde* moeten duidelijk worden (art. 5 e.v.) ; alle dienstige getuigen en stukken worden desgevallend opgeroepen en voorgelegd... De wetgever voelde allicht zelf de onsamenshangendheid van deze bepalingen want stelde : «Aan de hand van de ervaring zal dan een voorstel van wet kunnen worden ingediend om de extra-dienstdienst van de dienstweigeraars uit gewetensbezwaren te verkorten.»

(112) Zo waren de commissies van oordeel dat «het gezin van de dienstweigeraar niet mag worden gestraft wegens de dienstweigering van een lid ervan.» Voor de toepassing van de dienstplichtwetten wordt de civiele dienst van de dienstweigeraar derhalve als militaire dienst aangemerkt. Zie desbetreffend art. 20, par. 3 en *Doc.*, Senaat, *ibidem*, blz. 15.

lijk genoopt voelen een verdere gelijkschakeling te bewerkstelligen tussen de persoon die hun militaire dienstplicht vervullen en deze die - omwille van hun weerstand tegen de (gewapende) militaire dienst - een vervangende dienst verrichten. Reeds door de wet van 22 januari 1969 (113) tot wijziging van de wet van 3 juni 1964 werd de toepassingsfeer verruimd : de betrokkenen moeten voor of na hun militaire dienst of hun eerste wederoproeping, een aanvraag kunnen indienen, -mits bepaalde voorzorgsmaatregelen worden genomen en met name geen enkele aanvraag ontvankelijk zou zijn wanneer ze uitgaat van miliciens die onder dienst zijn of in tijd van mobilisatie en oorlog (114).

Tot dan toe had men immers geen rekening gehouden met de wijziging van opvattingen -welke vrijheid door de grondwet als absolute waarde was uitgevaardigd (115). Ook op de overige punten werden de beschikkingen van de wet van 3 juni 1964 versoepeld, en de nodige gevolgen getrokken uit het statuut der gewetensbezwaarden.

Ofschoon de bedoeling voorlag de duurtijd te verminderen na enkele jaren toepassing van de wet, en het nieuwe wetsvoorstel in deze zin was opgesteld en in het buitenland een gelijkaardige verlenging onbestaand is, botste de herleiding van de dienstduur voor gewetensbezwaarden op teveel weerstand. Kan hieruit afgeleid worden dat het belang dat men hecht aan de gewetensvrijheid al te veel varieert naargelang het domein waarop deze vrijheid van toepassing is ?

f. Officiële tellingen inzake religieuze of filosofische overtuigingen is ongeoorloofd.

Zo is het in België niet toegestaan, in het kader van een volkstelling, vragen te formuleren naar de godsdienstige of levensbeschouwelijke overtuiging. (In Duitsland gebeurt zulks wel). Ofschoon officiële telling dus onmogelijk is, kan toch, -zo nodig-, rekening gehouden worden met de getalsverhouding der erediensten, zoals die onder meer elk jaar in de *begroting van het Ministerie van Justitie* wordt vastgelegd. Dit is nogmaals beklemtoond in een arrest van de Raad van State, d.d. 26 mei

(113) *B.S.*, 1 februari 1969.

(114) Zo hield art. 1 volgende nieuwe bepalingen in : «De aanvraag is eveneens ontvankelijk voor de dienstplichtige die zijn actieve dienst vervulde en nog geen eerste wederoproeping volbracht heeft. In dat geval moet de aanvraag uiterlijk tien dagen na de betekening van het eerste wederoproepingsbevel aan de betrokkene worden ingediend.» «De aanvraag is niet ontvankelijk in oorlogstijd en gedurende de daarmede gelijkgestelde perioden zoals deze omschreven zijn in artikel 7 van de wet van 12 mei 1927 op de militaire opeisingen.»

(115) Ook over de mogelijkheid om de aanvraag in te dienen voor reserveofficieren werd behandeld. Desbetreffend stelde het Senaatsverslag dat er geen sprake van kan zijn dat een *reserve-officier* zijn eed zou mogen schenden ; hij zou er zich door de overheid van kunnen laten ontslaan *nadat de oprechtheid is gebleken van de morele evolutie waarop de betrokkene zich te dien einde beroept. Doc.*, Senaat, Z. 1966-67, nr. 276, blz. 5.

1964 (116). Wat de financiële tussenkomst der gewesten betreft, zoals voor de rekening der parochie, wordt het aantal gelovigen als criterium genomen en niet het inwonersaantal. Opgemerkt dient echter te worden dat deze regel enkel geldt, voor de niet-katholieke Kerk. De administratie van Justitie stelt desbetreffende, dat de juistheid van het aantal gelovigen, zoals dit door de kerkelijke niet-katholieke overheden, worden opgegeven, niet in twijfel mag getrokken worden door de burgerlijke overheid. «Het betreft hier inderdaad een zuiver geestelijke aangelegenheid en wegens de vrijheid van godsdienst is het de burgerlijke overheid niet veroorloofd na te gaan of iemand een godsdienst belijdt en dewelke.» (117)

II. DE VRIJHEID VAN KERKELIJK LEVEN.

a. *Beginselen en eerste toepassingen.*

Zowel in de tekst van art. 14 (de openbare uitoefening van de vrijheid van eredienst) als van art. 15 (geen verplichting religieuze ceremonies mee te vieren) en art. 16 (*a contrario* verplicht voorafgaan van burgerlijk huwelijk) van de grondwet wordt het recht erkend (specifiek) godsdienstige vieringen te organiseren. Zulks kan zowel binnen als buiten de kerkelijke gebouwen. Zodoende beschikt de godsdienstige gemeenschap over de waarborgen volkomen vrij godsdienstige vieringen te houden (118), de sacramenten toe te dienen, klokken te luiden (119), kruisbeelden aan te hechten (120), de begrafenissen te regelen en in open lucht manifestaties in te richten (121) zonder dat wie dan ook verplicht wordt hieraan gevolg te geven (122); doch binnen de grenzen van de openbare orde. De bur-

(116) Inzake v.z.w. «Association protestante pour la radio et la télévision «versus B.R.T., Raad van State, arrest nr. II. 838.

(117) Antwoord op de vraag d.d. 7.1.69, *Vragen en antwoorden*. Kamerzitting 1968-1969, nr. 8, blz. 308.

(118) Het rituele slachten is gelicht uit de toepassing van de wet van 22 maart betreffende de dierenbescherming. Zo bepaalt art. 2 van de wet van 2 juli 1975 (B.S., 18 juli 1973) dat de in deze wet bepaalde straffen van toepassing zijn t.a.v. persoon die de door de Koning inzake het vervoer en het afmaken van dieren gestelde beschikkingen overtreedt, behalve in geval van ritueel slachten. (Rechtspraak i.v.m. ritueel slachten en vrijheid van eredienst: zie Arbeidsrechtbank Bergen, 24 juni 1977, *J.T.T.*, 1977, 294).

(119) Is het luiden van klokken te aanzien als uitoefening van vrijheid van eredienst: cfr. Brugge, 20 december 1877, *Pas.*, 1878, III, 238; Zie echter: Gent, 18 januari 1881, *Pas.*, II, 232; Dendermonde 14 juli 1882, *Pas.*, 1883, III, 39. Over 'profane aanwending': Cass., 14 mei 1883, *Pas.*, 1883, I, 223; Gent, 21 mei 1884, *Pas.*, 1884, II, 235.

(120) Het aanhechten van kruisbeelden in de Rijksscholen is afhankelijk van de toestemming der prefecten: zie

(121) Cfr. o.m. *P.B.*, 'cultes', nr. 79; tw. 'fêtes religieuses, procession, Te Deum: 1-51.

(122) Een tijdlang bestond vooral in Frankrijk de vraag of priester wel een burgerlijk huwelijk mochten aangaan; zie hierover GIRON, A., *Dict.dr.adm.*, blz. 360-361, nr. 58; ook Gent, 3 april 1850, *B.J.*, VIII, 457. De burgerlijke overheid is dus volkomen onbevoegd om enig oordeel uit te spreken over het huwelijk van geestelijken; voor hun zijn slechts de burgerrechtelijke regels ter zake. In dit verband kunnen ook de bedenkingen van Hubert

gerlijke overheid is het verboden enige algemene maatregel (123) te treffen (124) waardoor de uitoefening van dit recht verhinderd of beperkt wordt (125). De «vrije openbare uitoefening» van de eredienst bedoelde oorspronkelijk de belijdenis van zijn geloof in een bijzonder daartoe bestemd gebouw ; in deze zin was Mgr. de Méan tussengekomen op het Nationaal Congres (126). Met het oog op een ongestoorde afloop der plichtigheden, werd zelfs aan de pastoor een beperkt «politie-recht» toegekend. Het Nationaal Congres erkende uitdrukkelijk het recht van vrije uitoefening der eredienst op de openbare weg of op andere publieke plaatsen (127).

De vrijheid van uitoefening van de eredienst veronderstelt reeds een *kerkgebeuren*, een gemeenschappelijkheid in het optreden. Hieruit kunnen echter twee aspecten worden afgeleid : de individuele uitoefening ervan, en de collectieve realisering van deze vrijheid. Het laatste aspect draagt natuurlijk de meeste aandacht weg. Het weze ons evenwel toege-

DEMEESTER (in noot, T.S.R., 1977, nr. 8) : «... Il est toutefois peu flatteur pour les religieux d'être considéré comme des «robots» une fois qu'ils sont entrés en religion. Nous nous demandons d'ailleurs si la Cour de Cassation annulera le mariage d'un religieux - non dispensé sous prétexte que le voeu de chasteté ou de célibat s'y oppose. Néanmoins les vœux de «chasteté - pauvreté - obéissance» forment un tout et ne peuvent être pris en considération séparément, et certainement pas par des tiers.» Elders besluit voormeld auteur in zijn kommentaar : «On ne peut comprendre pour quels motifs la Cour de Cassation attribue en une fois plus de valeur à ce contrat religieux qu'à un contrat d'association ordinaire. Le fait de sanctionner apparemment les religieux parce qu'ils se sont associés d'une façon déterminée nous semble contraire à la liberté de religion et à une vision exacte de la «séparation» Eglise-Etat.» Cfr. ROUBLAUX in Nationaal Congres : «... Je suppose qu'un capucin se présente à l'état civil pour se marier ; la puissance civile, ne devant pas s'embrancher des croyances religieuses ni de leurs prescriptions, ne fera pas difficulté de marier de capucin ou la religieuse qui le demanderont.

Is seront excommuniés, mis hors de la religion, répudiés par leurs frères, toute cela ne regarde pas la loi civile ; à ses yeux, ils n'en seront pas moins aptes au mariage. La loi religieuse sera froissée. Eh bien ! soyons conséquents avec nous-mêmes : s'il est des cas où la loi civile pourra froisser les lois canoniques, admettons la réciprocité pour cesses-ci...»

(123) Geen algemene *preventieve* beschikkingen zijn toegelaten, enkel de bestraffing van misdrijven gepleegd bij uitoefening van zijn recht : Cass., 15 februari 1932, *Pas.*, 1932, I, 65 ; Cass., 3 februari 1879, *Pas.*, 1879, I, 106. Cfr. *infra*.

(124) Zo verklaarde het Hof van Cassatie het besluit onwettig welk verbod oplegde het *transport van het lijk* vanaf het huis naar de begraafplaats te onderbreken voor welke reden ook. Dit werd aangezien als een manifeste beknotting van de vrijheid van eredienst : Cass., 15 februari 1932, *Pas.*, 1932, I, 65 ; zie ook Aarlen, 12 september 1931, *Rev.dr.pén.*, 1931, 875, Aarlen, 13 november 1931, *J.T.*, 1931, 651 ; indezelfde zin : Raad van State, fr., 4 maart 1949, *Rev.adm.*, 1950, 75.

(125) Cfr. bewoordingen van prince de Néan dd. 13.12.1830, voorgelezen in Nat. Congres op 17.12.1830 : HUYTENS, *op.cit.*, dl.I, 44-525. Zie ook de ferme bewoordingen van proc.-gen. M. LECLERCQ, aangehaald in *R.P.D.B.*, tw. 'cultes', nr. 3, p. 427 : «... il en a écarté les mesures préventives qui, sou prétexte d'empêcher le mal de naître, introduisent partout l'arbitraie qui corrompt tout chose. «FAIDER, Ch., *op.cit.*, blz. 3-4 haalt tussenkomsten aan in dezelfde zin tijdens de discussies in het Nationaal Congres.

(126) waarbij hij herinnerde aan het verbod voor erediensten «hétérodoxes» om op gewijde plaatsen ceremonies in te richten : HUYTENS, E., *op.cit.*, dl. I, blz. 526 e.v.

(127) *ibidem*

staan te verwijzen naar een recent vonnis dat een toepassing lijkt van het eerste aspect : de vrijheid van opinie en de vrije uitoefening van zijn eredienst staat toe dat een praktijk wordt nageleefd, welke door Israëlitische godsdienst wordt opgelegd, en dat er toestrekt om een kleine perkamenten rol, «mezouza» genaamd, diskreet te hechten aan de ingang van zijn woonst - zelfs de buitenkant van de deur (128). Een andere uitspraak bevestigt de burgerrechterlijke afdwingbaarheid van het biechtgeheim voor priesters van de katholieke eredienst (129). Omwille van zijn priesterlijke taak (130) en wegens de sociale noodzaak voor mensen die - wanneer zij zulks wensen - bepaalde gegevens wensen toe te vertrouwen aan bedienaars van de eredienst, met de volstreckte zekerheid van geheimhouding van wat ze hem hebben toevertrouwd (131).

In dit verband ook dient gesteld dat het dragen van religieuze gewaden conform aan de bepalingen van de geloofsleer aan geen enkele preventieve maatregel vanwege de burgerlijke overheid onderworpen is. In deze zin was een vraag gericht vanwege de «Haut Conseil Boeddique Mondial» om een monastische kledij, «une robe orangie» te dragen. De burgerlijke overheid restte geen andere mogelijkheid dan te bevestigen dat desbetreffend geen enkele bepaling regelend kan optreden (132).

Het beginsel van volstreckte vrijheid voor godsdienstige gemeenschappen om vieringen te houden dient evenwel genuanceerd. Het openbaar belang stelt 'grenzen' aan voornoemde vrijheid ; dit is het duidelijkst op het vlak van het inrichten van manifestaties buiten de besloten ruimte, en het ogenblik van het religieus huwelijk. De vraag rijst echter of het werkelijke beperkingen inhoudt van de vrijheid van godsdienstige ceremonies.

(128) «... Si un règlement de copropriété dispose qu'il interdit de faire de la publicité sur l'immeuble, d'apposer des inscriptions aux fenêtres et balcons, portes, murs et escaliers, seule est autorisée la plaque de chaque copropriétaire, plaque dont la dimension et le caractère sont déterminés par le gérant», une mince étui métallique apposé sur le chambranle de la porte palière d'un appartement, étui dont les dimensions ne dépassent guère celles d'une cigarette et qui contient un petit rouleau de perchemin appelé «mezouza» reproduisant le credo israélite ne constitue ni une forme de publicité, ni une inscription apposée sur la porte, le texte sacré étant contenu dans un étui et dérobé aux regards ; tout Israélite a d'ailleurs, selon une attestation de son autorité religieuse, l'obligation de fixer à l'entrée de sa demeure, du côté extérieur de la porte sur la partie supérieure du «poteau droit» en étui contenant la mezouza. (...) Il n'y a pas utilisation abusive de la chose commune si l'étui est à peine perceptible pour les personnes non averties qui arrêteraient sur le palier et s'il ne peut, par ses dimensions et son apparence discrète, ni déparer l'immeuble, ni choquer la vue des habitants ou des visiteurs de l'immeuble.» (Brussel, 2 februari 1961, *J.T.*, 1961, 686.

(129) Dit 'beroepsgeheim' (art. 458 Swb.) dekt alles wat door of naar aanleiding van de confidentie werd opgevangen.

(130) De dringende bepaling van art. 458 Swb. geldt ook voor de «geestelijke raadsliden».

(131) Charleroi, 30 mei 1968, *J.T.*, 1968, 514.

(132) Zie ook gepubliceerd vonnis Villejuif, 22 februari 1901, *B.J.*, 1901, 575 ; de burgermeester kan geen politiemaatregel treffen waarbij de religieuze klederdracht in zijn gemeente verboden wordt.

b. Het recht van godsdienstige gemeenschappen om openbare manifestaties in te richten.

Het recht om in open lucht de veelbeschreven processies te organiseren is door de achtereenvolgende heersers sterk beknot geworden. Keizer Jozef II beval dat de processies voortaan zonder beelden en muziek zouden plaats vinden (133). Onder het Franse bewind mochten geen processies uitgaan in de steden waar verscheidene godsdiensten openbaar beleden werden (134) en in de overige steden werd het aantal beperkt tot twee, met name op het feest van het H. Sacrament (135) en op 13 augustus : St. Napoleon (136). Art. 73 en 193 van de Grondwet van 1815 stelde wel dat de openbare uitoefening van elke eredienst dient verzekerd, uitgenomen wanneer de openbare orde werd bedreigd, maar het komt aan de koning toe om maatregelen van algemeen bestuur welke hij zelf nodig acht voor te leggen aan zijn Raad van State. Dit laatste bleek één der struikelblokken voor een goedkeuring door de notabelen aan wie de koning der Nederlanden zijn ontwerp van grondwet had voorgelegd ; de bisschoppen drukten de gelovigen op het hart geen eed van gehoorzaamheid te zweren aan de nieuwe grondwet, doch hieraan stoorde de koning zich niet en bij koninklijk decreet van 10 mei 1816 werd de grondwet van kracht. Tegen de misbruiken die uit de wet van 1815 voortvloeiden nam de grondwetgever van 1831 resoluutstelling in (137) en nam het Voorlopig Bewind reeds vooraf volgend formeel besluit op 16 oktober 1830 ; «Il est libre à chaque

(133) Cfr. edict van 10 mei 1786. Art. I : «Outre les rogations ordinaires il ne pourra y avoir dans chaque paroisse que deux processions par an, dont l'une au jour de la Fête-Dieu et l'autre à quelqu'autre jour de fête à désigner par l'Ordinaire, notre intention étant qu'il ne puisse se faire aucune procession le jour de dimanche pour ne point déranger le service paroissial.» Art. 2 : «On ne pourra plus porter de statues, ni d'images quelconques, non plus que des enseignes de métiers, vêtements extraordinaires ou autres bigarrures semblables, dans les processions, ni les faire accompagner d'aucune musique.»

(134) Cfr. art. 45 van de wet van 18 Germinal jaar X : «qu'aucune cérémonie religieuse n'aurait lieu hors des édifices consacrés au culte catholique dans les villes où il y a des temples destinés à différents cultes.» GIRON, C., *Dict.dr.adm.*, Liberté de conscience, blz. 362., NR. 61, haalt een zitting aan van de Kamer van Volksvertegenwoordigers waar verwezen werd naar een ministeriële beslissing van 20 Germinal Jaar XI, welke stelde dat dit verbod enkel geldt voor de gemeenten waar zich een erkende protestantse consistorie bevindt.

(135) Decreet van 24 prairal jaar XII.

(136) Decreet van 19 februari 1806.

(137) Tijdens het Nationaal Congres was herhaaldelijk verklaard dat de uitoefening van de eredienst op zichzelf niet een verstoring van de openbare orde kon veroorzaken. (HUYTENS, E., dl. I, blz. 576 en 579) GIRON repliceert hierop dat het een te optimistisch vooruitzicht is gebleken : «La passion religieuse engendre facilement la passion politique, et, dans les moments d'effervescence populaire la satie intempestive d'une procession a plus d'une fois provoqué des luttes violentes entre les citoyens» (*Dict.*, tw. 'liberté de conscience', nr. 63, blz. 363). Dit beginsel dient verbonden met het verbod om mensen te dwingen deel te nemen (art. 15 G.W., art. 142 Swb.) aan plechtigheden van een bepaalde eredienst. Cfr. DESTOUELLES op 21 december 1820 : «... Les processions ont lieu en public, des protestants se trouvent sur leur passage ; il existe des exemples qu'on a voulu les forcer à fléchir le genou...»

citoyen ou à des citoyens associés dans un but religieux ou philosophique, quelle qu'il soit, de professer leurs opinions comme ils l'entendent et de les répandre par tous les moyens possibles de persuasion et de conviction» (art. 1). «Toute loi 'ou disposition qui gêne la libre manifestation des opinions et la propagation des doctrines... est abolie» (art. 2).

Het ontwerp, aanvaard door de secties en uiteindelijk eveneens door de Centrale secties (138), voorzag dat de wetgever het recht had de openbare uitoefening van de eredienst te beperken omwille van de openbare orde, doch vanuit kerkelijke middens werd gemeend dat zulks een herhaling zou kunnen inhouden van de beperkingsmaatregelen onder de vorige regimes van overheersing. De brief van de aartsbisschop aan het Nationaal Congres (139) bevatte een passus waarin gevraagd werd dat de vrijheid absoluut zou blijven, behoudens strafrechterlijke inbreuken. Het Nationaal Congres (140) besliste alzo dat aan de openbare machten, zelfs aan de wetgever niet de bevoegdheid wordt verleend om d.m.v. algemene en permanente maatregelen processies of gelijkaardige manifestaties te verbieden of zelfs te regelen (141); het aantal en data van zulke openbare manifestaties behoorde voortaan tot de eigen kerkelijke discipline (142). De vraag stelt zich in welke mate art. 14 dat recht op vrije meningsuiting en vrijheid van eredienst te samen uitvaardigt, moet verbonden worden met art. 192, betreffende samenscholingen in open lucht (143), of daarentegen

(138) HUYTENS, *op.cit.*, dl. IV, blz. 60.

(139) HUYTENS, *op.cit.*, dl. I, blz. 525.

(140) Het voorgelegd ontwerp luidde: 'L'exercice public d'aucun culte ne peut être empêché qu'en vertu d'une loi, et seulement dans les cas où il trouble l'ordre public et la tranquillité public. Toute intervention de la loi ou des magistrats dans les affaires d'un culte quelconque est interdite.' HUYTENS, E., dl. IV, blz. 62-63. Tijdens de discussies in het Nationaal Congres werd benadrukt dat zowel de *vrijheid van eredienst*, als deze van *onderwijs en pers* gekenmerkt zijn door het verbod van welkdanige preventieve maatregel ook. In deze zin ook THONISSEN: «La police ne peut pas plus, sous prétexte de la crainte d'un désordre éventuel, interdire l'exercice public d'un culte, qu'elle ne pourrait, sous le même prétexte, interdire la publication d'un journal politique hostile aux ministres. Dans les deux cas, la société ne possède le droit de réprimer les délits.» Zo kan de handeling van een bedienaar van de eredienst worden bestraft zo hij directe aanleiding was tot opstootjes; HUYTENS, *op.cit.*, dl. I, blz. 578. Voormeld auteur haalt de beruchte zaak van de gemeente Tilff aan, waar uiteindelijk de regering besliste dat de genomen politie maatregel van 21 en 28 mei 1838 ongrondwettelijk is: *op.cit.*, blz. 57-58.

(141) Tegen het advies van de centrale secties van het Nationaal Congres, verwierp men ook de bevoegdheid voor de *wetgever* de openbare plechtigheden definitief te regelen: cfr. HUYTENS, dl. I, blz. 574-582. Wat voor de nationale wetgevers geldt, geldt a fortiori voor de gemeentelijke overheid: THONISSEN, J.T., *op.cit.*, blz. 54.

(142) Een beperking van het recht om in open lucht godsdienstige plechtigheden te vieren werd aangezien als een aanval op de katholieke eredienst, vermits vooral deze eredienst ook buiten de kerkgebouwen vieringen houden: HUYTENS, dl. I, blz. 574.

(143) Contra: THONISSEN, *op.cit.*, blz. 52: «C'est en vain qu'on invoque la disposition finale de l'article 19 de la Constitution. Cette disposition finale de l'article 19 de la Constitution. Cette disposition doit être combinée avec le paragraphe 1er du même article, lequel ne se rapporte évidemment pas aux réunions qui ont pour objet l'exercice d'un culte. L'article 14 n'autorise aucune mesure préventive et ne réserve à la société politique que la répression des délits commis à l'occasion de l'exercice des cultes...» MACORS, J.G., *Question de la constitutionnalité des arrêtés preventifs interdisant provisoirement les processions jubi-laires*. 1875. Zie ook ORBAN, *op.cit.*, dl. III, blz. 47, 56.

de uitoefening van de eredienst een uitzondering hierop maakt en slechts onder toepassing van art. 14 valt.

Na een eerste tegenstrijdige rechtspraak, vestigde zich nadien de eensgezinde mening dat de burgerlijke overheid er op toe dient te zien dat de publieke bijeenkomsten, welke het voorwerp uitmaken van religieuze ceremonies, geen bedreiging vormen voor de gemeenschap en de individuen die haar samenstellen en wanneer ze verlopen binnen elke wettelijkheid, dienen ze gewaarborgd tegen elke bedreiging t.a.v. hun rustig verloop (144). Zo deze plaatsgrijpen op de openbare weg dienen zij de politie maatregelen in acht te nemen, welke het algemeen belang moeten waarborgen en de openbare orde - voorwaarde voor de uitoefening van elke vrijheid. De gemeentelijke overheid kan dus wel - bij wijze van eenmalige politiemaatregel, een religieuze openluchtmanifestatie «mamentanément» verbieden, zo de openbare orde, rust en veiligheid zulks dringend vergt (145), doch niet door een definitief-«preventieve» maatregel godsdienstplechtigheden buiten verhinderen (146). Uiteindelijk komt het ook hier neer op een zoeken naar evenwicht tussen vrijheid en gezag (147).

c. Grenzen aan de vrijheid van uitoefening van de eredienst, zoals door het strafrecht omschreven (148).

De uitoefening van de vrijheid van eredienst mag geen misdrijf (149) uitmaken waartoe men bestraft wordt na het plegen van misbruik van zijn recht, aldus art. 14 G.W. (150). Een strafbare handeling houdt niet op strafbaar te zijn onder het voorwendsel godsdienstige daden te houden

(144) Cfr. WIGNY, O., *op. cit.*, dl. I, blz. 341.

(145) De uitoefening van de vrijheid van eredienst is niet onverenigbaar met het afdwingen van de openbare orde en veiligheid : Cass., 8 juni 1892, *Pas.*, 1892, I, 286 ; Cass., 23 januari 1879, *Pas.*, 1879, I, 75 ; Cass., 3 februari 1879, *Pas.*, 1879, I, 107 ; Cass., 9 januari 1882, *Pas.*, 1882, I, 25 ; Luik, 4 augustus 1877, *Pas.*, 1877, II, 337 ; Zie ook : WILLEQUET, C., *Commentaire pratique de la loi communale*, nr. 958 ; MACAR, A., *Les Nouvelles*, nr. 826 ; WILKIN, R., *La police communale*, nr. 78.

(146) Cass., 15 februari 1932, *Pas.*, 1932, I, 65.

(147) Cfr. ERRERA, P., *op. cit.*, blz. 86, nr. 55 : «Le problème juridique se ramène donc à une question de tout politique, ce qui est presque toujours le cas dans les conflits entre la liberté et l'autorité.»

(148) Gezien de beperktheid van deze bijdrage wordt niet ingegaan op de *strafrechtelijke bescherming van de vrijheid van uitoefening van de eredienst*, en even in op de dreiging om deze strafrechtelijke beveiliging te vernauwen tot *bepaalde* erediensten.

(149) Preventieve maatregelen zijn ongeoorloofd, maar het misbruiken van de vrijheid dient beteugeld. Hieronder wordt elke inbreuk begrepen op wetten en reglementen ; cfr. DE CORSWAREN, *op. cit.*, blz. 26.

(150) Cfr. Cass., 3 februari 1879, *Pas.*, 1879, I, 108 : «Le principe de la liberté des cultes et de leur exercice public, proclamé par le Congrès, n'a rien d'incompatible avec le pouvoir qui appartient à la société civile de défendre et de punir par l'organe de la loi et par l'action des magistrats, les actes qu'elle juge contraires à l'ordre public.» Zie ook Cass., 15 februari 1932, *Pas.*, 1932, I, 65.

(151). De vrijheid immers mag geen aantasting inhouden van de rechten van anderen. Enkel de rechter is bij machte uit te maken in welke mate een zgn. geloofshandeling in werkelijkheid een misdrijf uitmaakt (152). Het gaat natuurlijk niet om ongehoorzaamheid t.g.o. het kerkelijk recht of welkdanige religieuze wet ook (153) en de grondwetgever heeft gemeend uitdrukkelijk te moeten stellen dat de staat de enige instantie is die oordelen kan over de openbare orde en de strafbaarheid van zekere handelwijze (155). Het strafwetboek maakt in zijn art. 268 (156) gewag van het plegen van een misdrijf (157) door de bedienaar van de eredienst zo hij openlijk kritiek uit op de regering, een wet, een K.B. of enige andere daden van het openbaar gezag (158). De rechtspraak heeft deze beschikking zeer restrictief geïnterpreteerd. Het Strafwetboek gewaagt enkel van «woorden» in een openbare vergadering gesproken tijdens de uitoefening van zijn eredienst, en die een handeling van het openbaar gezag rechtstreeks aanvallen. Niet elke kritiek op openbaar gezag dus is strafbaar : op een rechtstreekse wijze moet het afdwingbaar gezag van de overheid worden

(151) Cfr. *P.B.*, tw. 'culte' nr. 180 ; Bij het opzoeken van de rechtspraak i.v.m. erediensten, stoot men op een reeks uitspraken waarin de bedienaren van de eredienst veroordeeld worden omwille van de door hen geuite beledigingen t.a.v. bepaalde personen - meestal vanop de preekstoel uitgesproken ! Zie desbetreffend : *Cass.*, 3 januari 1827, *Pas.*, 1827, 13 («... designe la maison d'un particulier comme un lieu de libertinage et de débauche se rend coupable du délit de calomnie.» *Namen*, 25 maart 1817, *B.J.*, 453 ; («... ministre du culte qui en chaire, a allégué que deux de ses paroissiens vivaient en concubinage, et cela parce qu'ils s'étaient mariés civilement mais pas à l'église...») *Brugge*, 14 december 1880, *B.J.*, 1881, 107 («... un prédicateur traite de voleurs et d'assassins des instituteurs communaux...») Het volstaat dus dat de aanwijzing van de in opspraak gebrachte persoon voldoende duidelijk is, zonder bij nominatim vernoemd diende te worden ; zie ook : *Gent*, 20 juli 1878, *Pas.*, 1878, II, 294 ; *Namen*, 25 maart 1847, *B.J.*, 1847, 453 ; *Kortrijk*, 13 april 1878, *B.J.*, 1878, 590 ; *Gent*, 20 juli 1878, *Pas.*, 1878, II, 294 ; *Aarlen*, 14 augustus 1878, *B.J.*, 1878, 1129 ; *Nijvel*, 21 september 1878, *B.J.*, 1878, 1455.

(152) De clerus kan zich niet verzetten tegen de vaststelling van een delict, *Luik*, 8 december 1866, *B.J.*, 1867, 14 ; zie ook *Brussel*, 10 maart 1827, *Pas.*, 1827, 89.

(153) *Brussel*, 9 juli 1828, *Pas.*, 1828, 249 ; *Cass.* 15 juli 1829, *Pas.*, 1829, 234 ; mag de rechter vaststellen welke de voorschriften zijn door de bisschop vastgelegd bij de uitvaartplechtigheden ? *Cass.*, 15 februari 1932, *Pas.*, 1932, I, 65.

(154) Hier geldt dus evenmin een uitzonderingsregime voor de erediensten : HUYTENS, E., *op.cit.*, dl. IV, blz. 60, dl. I, blz. 578.

(155) THONISSEN, *op.cit.*, blz. 84, nr. 55 : «Que ses conceptions juridiques coïncident le plus souvent avec les conceptions morales de l'Eglise, c'est certain ; que le droit ait été parfois influencé par les Ecritures et impégné de l'esprit de leurs commandements, peu importe : l'acte délictueux se peut être couvert du manteau de la religion ? En revanche, l'acte permis par la loi civile ne devient pas délictueux parce qu'il est contraire à la loi religieuse.»

(156) Art. 268 Swb. beteugelt dit misdrijf «door de bedienaren van de erediensten in de uitoefening van hun bediening gepleegd» met gevangennistrاف van 8 dagen tot 3 maanden en met een geldboete van 26 fr. tot 500 fr.

(157) Het beteugelen van dit 'misdrijf' is niet ongrondwettelijk : *Brussel*, 2 mei 1845, *B.J.*, 1845, 717 ; *Brussel*, 14 juni 1845, *Pas.*, 1845, II, 253.

(158) Kritiek op een vonnis of arrest wordt als dusdanig beschouwd : *Gent*, 10 augustus 1876, *Pas.*, 1877, II, 131 ; *Kortrijk*, 30 juni 1877, *B.J.*, 1877, 1406 ; *Gent*, 14 augustus, 1878, *Pas.*, 1878, II, 281.

betwist (159). De kerk mag niet aanzetten tot burgerlijke ongehoorzaamheid... Wat zonder reserve normaliter door elke burger mag worden verwoord - tenzij de bewoordingen eerrovend zijn voor de koninklijke prerogatieven en de dynastie of aanzetten tot ongehoorzaamheid aan het burgerlijk gezag - wordt dit een misdrijf zo een priester dezelfde bewoordingen in de mond neemt (160). De *ratio legis* hiervan is de belangrijke maatschappelijke positie die de bedienaar van de eredienst (vooral vroeger) innam (161). Het Parlement moest dit alzo uitdrukkelijk toegeven (162), en pogen deze impact op het burgerlijk vlak in te tomen. Deze bijzondere maatregel wijkt af van het regime van het gemeen recht dat art. 16 van toepassing verklaart op alle openbare geschriften - al dan niet gedrukt - welke afkomstig zijn van de kerkelijke overheid. De grondwetgever heeft deze uitdrukkelijk van toepassing verklaard op de gewone aansprakelijkheid inzake drukpers en openbaarmaking, en alzo een strikte gelijkheid geëerbiedigd tussen recht op vrije meningsuiting en de vrijheid van eredienst. Deze gelijkheid heeft mendus niet volgehouden wat de mondelinge godsdienstige onderrichting betreft (163). Het misdrijf omschreven in art. 168 Swb. - gemakkelijks halve in de literatuur «delit de chaire» genaamd - bleef overigens meestal dode letter (164) en kan vooral nu in een (feitelijk) veranderd tijds-klimaat, als irrelevant worden beschouwd. Zo is geen rechtspraak bekend, ter beteugeling van de systematische en scherpe kritiek van de klerus op de regering en gestemde wetten

(159) In deze zin besliste het Franse Hof van Cassatie dat de openlijke kritiek op afgevaardigden geen kritiek uitmaakt op een wet, tenzij er een uitdrukkelijk verband bestaat tussen het stemmen van een bepaalde wet en de (beledigende) kritiek. Cass., fr., 26 juni 1903, *Pas.*, 1903, IV, 153. De uitspraak «L'école n'est pas obligatoire, elle est sans morale, ou on n'y enseigne pas la morale» maakt geen voldoende belediging van een wet uit : Cass., fr. 24 november 1905, *Pas.*, 1906, IV, 66.

(160) Zie belangwekkend arrest van Gent, 10 januari 1870, *Pas.*, 1870, II, 140 ; de feitenrechter zal oordelen over het bestaan van een misdrijf : Cass., 4 oktober 1878, *Pas.*, 1878, I, 387 ; zo iemand tijdens de ceremonie het woord neemt om te antwoorden op zulk een kritiek maakt dit geen storen uit van de uitoefening van de eredienst : Aarlen, 29 maart 1867, *B.J.*, 1869, 335.

(161) ORBAN stelt daarom dat deze regel de *gelijkheid onder de burgers* niet schendt : «il est certain qu'il y a une grande différence de situation entre un simple citoyen qui parle en public et un prêtre qui parle aux fidèles au nom du ciel dont il est le ministre ?»

Contra : WAGNON, *op.cit.*, 1964, blz. 80, die stelt dat dit artikel steeds terecht werd gehekelde. (162) WAGNON aanziet ironisch dit wetsartikel als hulde aan de Kerk : «Le parlement qui l'a institué a rendu un hommage indirect à l'influence qu'exerce le clergé, puisqu'il poursuit chez les ecclésiastiques des actes qui se sont punissables dans le chef des autres citoyens.» WAGNON, H., *ibidem*.

(163) Dit maakt dat art. 268 Swb. niet strijdig is met de letter (de grondwet verhindert niet dat een bijzonder repressief stelsel wordt ingevoerd voor de prediking bv.) doch vooral tegen de *geest van de grondwet* vermits het gemene recht hier de leiddraad moet zijn ; cfr. ORBAN, A., *op.cit.*, blz. 660 nr. 236. THONISSEN daarentegen stelt dat hiermede de gelijkheid onder de Belgen wordt geschonden (*op.cit.*, blz. 51, voetnoot 1). *De vraag kan worden gesteld of dat het evenwicht tussen persvrijheid, vrijheid van onderwijs en anderzijds de vrijheid van eredienst is verbroken.*

(164) Les Nouvelles, nr. 195, p. 90, WAGNON, H., *op.cit.*, (1964), p. 80. Zie echter Gent, 10 augustus 1876, *Pas.*, II, 131.

in de schooloorlog. Overigens is art. 268 Swb. - wegens de strikte interpretatie niet van toepassing op de lektuur van brieven - welke - in bepaalde periodes van onze politieke geschiedenis - door de bisschoppen werden opgesteld en medegedeeld in de parochiekerken...

d. De inzegening van het kerkelijk huwelijk dient plaats te vinden na het burgerlijk huwelijk. Moderne vraagstelling.

Als «beperking» van de vrijheid om godsdienstige plechtigheden in te richten werd (165) de bepaling van art. 16, lid 2 G.W. aangezien, volgens hetwelk het burgerlijk huwelijk steeds aan de huwelijksinzegening moet voorafgaan (166). De wet van 18 germinal jaar X had dit reeds opgelegd (167), maar door het besluit van 7 maart 1815 opgeheven (168). De gevallen

(165) COMBLIN, J., L'antériorité du mariage civil dans la Constitution belge, *Collectanea Mechliniensea*, 1946, XVI, blz. 534-543. WAGNON, H., *op.cit.*, 1964, p. 80, aanziet dit nog als 'l'unique exception au principe de l'indépendance des cultes que le Congrès national ait finalement consenti à inscrire dans la constitution...' zoals lang voorheen gesteld was dat de verplichting de enige beperking was van het principe van de vrijheid van eredienst: LAURENT, *op.cit.*, blz. 308; BARA, *op.cit.*, blz. 37; THONISSEN, nr. 96, BELTJENS, *op.cit.*, art. 14-16, nr. 29. De vraag kan opgevangen worden of de bepaling van art. 16, lid 2 nog als wezenlijke «beperking» op de vrijheid van eredienst werd aangezien. Niemand betwistte nog redelijkerwijze het nut van deze maatregel; de regel heeft zich als vaststaande en alomaaanvaarde praktijk geïnstalleerd in een regime waar - op deze punten althans - geen rivaliteit meer bestaat tussen kerk en staat. Anders geformuleerd, de bepaling van art. 16, 2 G.W. is nog te aanzien als afwijking van het principe van de afwezigheid van tussenkomst inzake eredienst.

(166) Waardoor het burgerlijk huwelijk door de grondwet onafhankelijk werd verklaard van het kerkelijk huwelijk: BELTJENS, *op.cit.*, art. 14-16, nr. 29. VAN OVERLOOP, *op.cit.*, blz. 276 betoogt dat deze regel de enige afwijkende bepaling inhoudt t.a.v. het decreet van 16 oktober 1830; voor het overige blijft geheel dit decreet van kracht.

(167) Artikel 54 van de voormelde organieke artikelen van de Conventie van 26 messidor, Jaar IV stelde alzo: «Ils (= les curés) ne donneront la bénédiction nuptiale qu'à ceux qui justifieront en bonne et forme, avoir contracté mariage devant l'officier civil.» Het *strafwetboek van 1810* (onder de benaming van sectie III «Des troubles apportés à l'ordre public par les ministres des cultes dans l'exercice de leur ministère») beteugelde vrij streng elke schending in de art. 199 en 200. «Tout ministre d'un culte qui procédera aux cérémonies religieuses d'un mariage, sans qu'il ait justifié d'un acte de mariage, préalablement reçu par les officiers de l'état civil, sera pour la première fois, puni d'une amende de 16fr. à 100fr.» (art. 199)

«En cas de nouvelles contraventions de l'espèce exprimée en l'article précédent, le ministre du culte qui les aura commises sera puni, savoir: pour la première récidive, d'un emprisonnement de deux à cinq ans; et pour la seconde, de la déportation.» (art. 200)

(168) Zie ook art. 2 van het besluit van 21 oktober 1814. Zie desbetreffend eveneens: WAGNON, H., *Concordats et droit international*, Gembloux, 1931, blz. 363-364.

Het besluit van 7 maart 1815 stelde: «Considérant que le mariage, comme contrat civil, n'est soumis qu'à la puissance civile séculière, et que l'autorité ecclésiastique n'a aucun droit d'en empêcher l'exercice; considérant que, nonobstant le pouvoir qui complète à la puissance séculière sur les actes civils de mariages, il n'est pas cependant dans notre intention de nous immiscer en ce que la religion établit pour sanctifier les mariages, mais le laisser à cet égard l'entière liberté aux ministres des cultes.»

Art. 3 van dit besluit hief dan artikel 51 van de wet van 18 germinal jaar IX, evenals art. 199 en 200 v.d. Code pénal in de mate dat een burgerlijk huwelijk voorafgaande dient te zijn «à la

waarin - vooral op het platteland - enkel een kerkelijk huwelijk werd aangegaan werden echter zo talrijk dat een wet van 10 januari 1817 (169) op zijn beurt het besluit van 1815 introk. Het Voorlopig Bewind schafte elke echte of vermeende beperking van de vrijheid van mening af (170). In de loop van de besprekingen in het Nationaal Congres werd gewezen op de belangrijke nadelige gevolgen welke het vrij laten van het tijdstip van kerkelijk huwelijk met zich mee kon brengen (171), - heel wat burgers verkeerden in de waan dat een kerkelijk voltrokken huwelijk volstond (172) (173), doch vanuit kerkelijke hoek trok men scherp van leer tegen dergelijke «beknotting van de vrijheid van eredienst.» In ruil voor de steun t.a.v. de bezoldiging van staatswege der wedden en pensioenen der bedienaren van de eredienst en van de installatie van het confessioneel onderwijs en om een einde te maken aan de uitgerokken discussies, en alzo «faire oeuvre d'union nationale» (174), in een geest van ver-

bénédiction nuptiale ou cérémonie religieuse de mariage.» (!) Het artikel voegt er echter aan toe : «néanmoins l'acte de mariage devant l'officier de l'état civil, établira seul la légitimité des enfants, les droits entre les contractants comme époux, et les autres effets civils.»

(169) «Loi qui révoque les arrêtés du 21 octobre 1814, et du 7 mars 1815, relatifs à la célébration des mariages. Les lois qui les régissaient antérieurement à la date du premier de ces arrêtés sont remises en vigueur.»

Er waren immers heel wat misbruiken, onwetendheid en verwarring, zodat de mening verbreid werd dat het burgerlijk huwelijk volkomen overbodig was geworden.

(170) Ingevolge het besluit van 16 oktober 1830 ; hierop had de secretaris van de regering VAN DER LINDEN zich gebaseerd om de bisschoppen te doen weten dat de (katholieke) priester het huwelijk kon inzegenen (of weigeren dit te doen) onafhankelijk van het (al dan niet gesloten) burgerlijk huwelijk. In zijn arrest van 27 november 1834 stelde het Hof van Cassatie dat het schrijven van VAN DER LINDEN zonder enige rechtspraak was en de vroegere wetgeving gestand bleef ! (*Pas.*, 1834, I, 330) Contra : GIRON, A., *Dict. dr. adm.*, dl. II, tw. 'liberté de conscience', blz. 360, nr. 57 die geen gewag maakt van de verbreking. WAGNON, H., *op. cit.*, (1964), p. 66, voetnoot 20) wees er nochtans op dat de bisschoppen zelf strenge instructies gaven aan de clerus om zich te houden aan de vroegere regeling, en slechts in hoge noodzaak een kerkelijk huwelijk kon worden toegediend zonder dat een burgerlijk huwelijk was gesloten.

(171) ERRERA betoogt dat de Staat bekommert was om de «laïcité de l'état civil.» Daarom stelt hij als beginsel ; «Me reconnaissant que la validité du mariage civil, l'état devrait rester indifférent aux cérémonies religieuses qui peuvent accompagner cet acte civil.» (*op. cit.*, blz. 90, nr. 57) Om dit doel te verwezenlijken, schrijft de grondwetgever een bepaling die als ratio : het kerkelijk huwelijk telt.

Errera vervolgt : «Mais le Congrès voulut affirmer, biens moins la suprématie de la loi civile - qu'une simple préséance de ce genre ne pourrait établir - que le maintien de la laïcité de l'état civil, entraînant l'inexistence à ses yeux du mariage simplement religieux.' Auteur geeft hier de juiste interpretatie : niet zozeer de voorrang van burgerlijke op kanonieke wet werd voorgestaan dan wel een maatregel van openbaar nut.

(172) Cass., 27 november 1834, *Pas.*, 1834, Pas., 1834, I, 330.

(173) Desbetreffend vatte AUBERT deze handelwijze goed samen : «Cette obligation, bienqu'elle contituât une extase à l'indépendance des cultes, apparaissait dès lors comme une mesure salutaire du point de vue sociale et c'est pourquoi, malgré les insistances de autorités ecclésiastiques, la majorité des représentants catholiques accepta de la maintenir, d'autant plus que cette concession leur servit de monnaie d'échange pour obtenir le ralliement de certains libéraux à l'article accordant la liberté d'enseignement». *L'Eglise et l'Etat en Belgique du XIXe siècle, Res Publica*, 1968, blz. 20.

zoening vanwege de katholieke leden van het Nationaal Congres, werd het (eerste) artikel 12 gestemd (175).

De grondwet schreef uiteindelijk art. 16 in (176). Het burgerlijk huwelijk moet altijd aan de huwelijksinzegening voorafgaan, behoudens de uitzonderingen door de wet te stellen, indien daartoe redenen zijn (art. 16,2) (177). In 1895 verdedigde GIRON nog even kortdaat deze maatregel : «Cette défense a pour but d'arrêter les désordres qui sont souvent résultés de ce que des époux abusés ou peu instruits en se mariant devant le prêtre sans se présenter à l'officier de l'état civil, compromettaient l'état de leurs enfants, la solidité de leurs propres contrats et la tranquillité des familles.» (178) Dit verbod geldt tegenover elk soort religieus huwelijk (179) en wordt beteugeld (180) door art. 267 Swb. (181). De bedienaar van de eredienst moet niet nagaan of de vereisten voor het burgerlijk huwelijk zijn vervuld (182) en zoals bij louter religieus voltrokken huwelijk is het niet uitgesloten dat wettig voordeel gehaald wordt uit het gemeenschappelijk leven (183). Zij kunnen een civielrechtelijk huwelijk aangegaan in het buitenland kerkrechtelijk sluiten (184). Art. 16 van de grondwet voorzag in de mogelijkheid dat bij wet afgeweken wordt van hier behandeld beginsel. Slechts één uitzondering is door de wetgever aangenomen (en geldt dus als aanvulling van art. 267 Swb.), met name de huwelijken 'in extremis' (wet van 3 augustus 1909). Zo één der personen die het huwelijk willen aangaan in

(174) WAGNON, H., *op.cit.*, (1965), blz. 764 ; WAGNON, H., *op.cit.*, (1964), blz. 66.

(175) Uitdrukkelijk beschouwd als «uitzonderingsmaatregel» gezien de konkretnoodzaak ; cfr. HUYTENS, E., *op.cit.*, dl. II, blz. 471.

(176) Opgemerkt kan worden dat het dus enkel om het huwelijk gaat : zowel voor geboorte, echtscheiding of overlijden kan de *burgerlijke akte* de overeenstemmende *religieuze handeling* volgen.

(177) Het (juridisch) afsluiten van het huwelijk brengt voor katholieke twee *rechtsbanden* met zich mede. Ofschoon de scheiding tussen burgerlijk en kerkelijk huwelijk als aanvaarde oplossing geldt brengt zulks ook verschillende moeilijkheden voort. Wanneer een huwelijk kerkrechtelijk ontbonden wordt, blijven de burgerrechtelijke gevolgen en vice versa. Art. 16, 2 G.W. geldt voor elk huwelijk, dus ook voor een tweede, (derde...).

(178) GIRON, A., *Dict.dr.adm.*, blz. 360, nr. 57. Zie ook COMBIN, J., *L'antériorité de mariage civil dans la constitution belge*. Collectanea Mechliniensia, 1976, 534-544.

(179) Ook zonder inzegening van de parochiepriester : Cass., 26 december 1876, *Pas.*, 1877, I, 46 ; vergeet men niet dat conform aan de leer van het Concilie van Trente, de bedienaars de huwenden zelf zijn en de priester enkel de taak heeft van een «getuige». Het Belgisch recht houdt dus rekening met dit kerkrechtelijk en theologisch gegeven ; het is niet de huwelijksinzegening door de priester welke beteugeld wordt, dan wel de aanwezigheid en assistentie die hij verleent. Elk soort van kerkelijk huwelijk is alzo door de wet verboden, ook sine parochie benedictione a iove ecclesiastico ritu.

(180) Ook de hogere kerkelijke overheid die hiertoe het bevel zou hebben gegeven en de getuigen die met volle medeweten hun medewerking verleenden. Cass., 26 december 1876, *Pas.*, 1877, I, 46.

(181) Ook hier kan worden vastgesteld dat de wetgever werkelijk *elke* eredienst bedoelde : «ieder bedienaar van een eredienst die een huwelijk inzegent...»

(182) zodat een nietig burgerlijk huwelijk hem niet tegenstelbaar is ; Cass., 5 juli 1880, *Pas.*, 1880, I, 263.

(183) Cass., 26 juni 1967, *Pas.*, 1967, I, 1260.

(184) Cass., 5 juli 1880, *Pas.*, 1880, I, 263.

doodsgevaar verkeert - en elk oponthoud het huwelijk onmogelijk maakt - zonder dat deze band burgerrechtelijke gevolgen teweeg brengt. Deze uitzondering heeft dus als enig gevolg dat de bedienaar van de eredienst ontheven wordt van elke strafrechtelijke vervolging (185). Men dient zich ook te herinneren dat - gedurende zeer lange tijd - al wat verband hield met de burgerlijke stand - geboorte, huwelijk, begrafenis - exclusief behandeld werd door de Kerk.

Theoretisch kan nog de vraag opgeworpen worden of het verbod van kerkelijke huwelijksinzegening vóór het burgerrechtelijk huwelijk verenigbaar is met het principiële regime van onafhankelijkheid kerk en staat (182). Elke tussenkomst van de staat in kerkelijke aangelegenheden is haar ontzegd, doch - bij wijze van tegengewicht a.h.w. - de staat heeft zich evenmin te storen aan bijzondere ceremonies van bepaalde erediensten op vastgestelde tijdstippen zoals bij het aangaan van een huwelijksverbintenis ; godsdienstige plechtigheden behoren tot een andere sfeer. Welnu, art. 16, 2 G.W. zondigt tegen beide regels, want bepaalt enerzijds dat de erediensten de kerkelijke huwelijksplechtigheid niet mogen organiseren vóór de burgerlijke echtverbintenis, en anderzijds maakt zij uitdrukkelijk gewag van een viering, dat haar niet tegenstelbaar is en tot een gans ander domein behoort. De bepaling van art. 16, 2 G.W. werd door de staat nog extra strafrechtelijk beteugeld.

De grondwetgever heeft het noodzakelijk geacht deze regel in de grondwet zelf in te schrijven. Dit wijst op het sterk dwingend karakter der sociale noodzaak van deze maatregel, en de belangrijkheid die de burgerlijke overheid hecht aan al wat de 'staat' der burgers betreft (187).

Wat voorheen zovele disputen ontlokte, wordt sedert geruime tijd als geenszins strijdig beoordeeld met het regime van onafhankelijkheid tussen kerk en staat, ondanks de bestaansreden van deze bepaling als volkomen voorbijgestreefd dient te worden beschouwd ; beide toekomstige echtgenoten zijn nu immers (min of meer) op de hoogte van de juridisch draagwijdte van een huwelijk en de noodzaak - zo zij een wettig huwelijk willen aangaan - hieraan de juridische gevolgen te hechten. Aan deze evolutie heeft de bepaling van art. 16,2 G.W. dienen de betekenis hiervan niet te ondeschatten. Wat eerst als toegeving gold der katholieken met het oog op een compromis bij het tot standkomen van de Belgische staat, werd nadien als element van goede verstandhouding uitgelegd tussen kerk en staat, en heeft reeds lang bestaansrechten verworven, want behoort tot de

(185) DOR, G., BRAAS, A., *op.cit.*, nr. 215, blz. 96.

(186) In deze zin was op het Nationaal Congres de tussenkomst van de liberaal ROBAULX op 5 februari 1831 : die stelde dat de goedkeuring van dit artikel ingaat tegen de bevoegdheidsafbakening voor de religieuze en burgerrechtelijke aangelegenheden. Hij drong echter niet aan omwille van de politieke houding der katholieke vertegenwoordigers terzake.

(187) «... se fonde sur la nécessité de réprimer les actes propres à compromettre l'état civil des citoyens, et est indépendante du régime légal des cultes ; Cass., fr., 9 november 1906, *Pas.*, 1907, IV, 53.

traditie van ons volk (188). Overigens dient vastgesteld dat ook vanuit de theologie enige wijziging is te noteren ; van een formalistische visie op het instituut - huwelijk, is men overgestapt naar het huwelijk als menselijk gebeuren, waarbij men God uitdrukkelijk wil betrekken (189). Tenslotte kan nog volgende beschouwing worden genoteerd. Art. 16, 2 G.W. valt te begrijpen vanuit socio-historische redenen, doch dient nu gelezen vanuit de huidige kontekst van de moderne samenleving en wordt alzo toegepast op andere gegevens. Het verbod een religieus huwelijk aan te gaan vóór een burgerlijk verhindert ipso facto dat enkel een religieus huwelijk wordt afgesloten. Het samenleven van man en vrouw, die wel conform aan kerkelijke wetten willen leven doch aan hun samen-zijn geen burgerrechtelijke, om vaak fiscale, redenen wensen te hechten, wordt alzo onmogelijk gemaakt. De wisselwerking tussen kerk en staat op dit punt ligt daarom in het verlengde van het streven naar rechtszekerheid en een veilig stellen van het «instituut» huwelijk.

In deze laatste paragrafen wordt ingegaan op enige aspecten van *internationaal privaatrecht* i.v.m. het aangaan van het huwelijk. Het huwelijk is naar de vorm geldig indien de vormvoorwaarden die gelden ter plaatse waar het huwelijk aangegaan is, nageleefd werden door de aanstaande echtgenoten. Voor de vormvoorwaarden wordt immers toepassing gemaakt van de algemene regel «locus regit actum». De grondvoorwaarden tot het huwelijk worden daarentegen bepaald door de nationale wet van de aanstaande echtgenoten. Wanneer de aanstaande echtgenoten een verschillende nationaliteit hebben moet ieder van hen voldoen aan de voorwaarden van zijn nationale wet. Volgens een gevestigde rechtsleer en rechtspraak wordt in België de voltrekking van het huwelijk voor een godsdienstige instantie enkel als een vormelijk aspect van het huwelijk aangezien, wat ook de opvatting van de vreemde wetgever daarover moge zijn. Het is immers volgens de «lex fori» dat de kwalificatieproblemen dienen opgelost te worden. Enkele voorbeelden zullen volstaan om aan te duiden hoe ongenueanceerd dit stelsel is wanneer het toegepast is op het huwelijk : het godsdienstig huwelijk in België aangegaan door vreemdelingen wier nationale wet dergelijk huwelijk erkent of zelfs oplegt, wordt door onze rechtbanken als niet geldig beschouwd, zelfs al mocht er wel uitwerking aan verleend worden door de nationale wet van de betrokken personen (190) ; het burgerlijk huwelijk aangegaan tussen vreemdelingen wier nationale wet het godsdienstig huwelijk oplegt op Frans grondgebied wordt in België als gedlig beschouwd, hoewel het nietig is volgens de

(188) Voortaan wordt deze bepaling (dus enkel gebruikt en) als schoolvoorbeeld genomen van de onbevoegdheid der bedienaren van de eredienst in burgerlijke aangelegenheden. In deze zin : VANWELKENHUYZEN, *op.cit.*, blz. 599, die terecht wijst op de strekking van art. 109 G.W. : «Het opmaken van de akten van de burgerlijke stand en het houden van de registers behoren bij uitsluiting tot de bevoegdheid van de gemeentelijke overheid.»

189) in deze zin : SCHILLEBEECKX, E., *Het Huwelijk*, Brugge, 1963.

(190) RIGAUX, F., *Droit international privé*, nr. 281, 282.

nationale wet van de echtgenoten (191) ; het godsdienstig huwelijk van België aangegaan in een land waar dergelijk huwelijk burgerlijke gevolgen heeft, in België ook burgerlijke gevolgen en geldt dus als huwelijk (192). Zoals hoger vermeld moet ieder van de aanstaande echtgenoten voldoen aan de grondvoorwaarden van zijn nationale wet opdat het huwelijk, waar ook het aangegaan is, als geldig bij ons zou beschouwd worden. Nochtans kan de toepassing van een vreemde wet essentiële beginselen van het intern recht in het gedrang brengen. Maar als deze beginselen geen deel uitmaken van de internationale openbare orde (begrip dat niet zo ruim is als de openbare orde) blijft de vreemde wet van toepassing. Het is aldus de zaak van de rechtspraak om dat begrip te bepalen ; de tendens is om des betreffend meer soepelheid aan te wenden. In dit verband kan men vermelden dat de vrijheid van eredienst niet meebrengt dat de toepassing van de Spaanse wet, die het huwelijk verbiedt tussen een Spaanse man en een vrouw uit de echt gescheiden - nadat zij godsdienstig gehuwd was - uitgeschakeld zou worden (193). Ook is er een tendens om het polygaam huwelijk te erkennen indien het huwelijk voltrokken werd in een land waarvan de wet zulks toelaat, en tussen personen wier nationale wetten de polygamie aanvaarden (194). Voor de wet van 27 juni 1960, was de nationale wet van de partijen toegepast op de echtscheiding, en in geval de partijen niet dezelfde nationaliteit hadden moesten de beide wetten cumulatief toegepast worden. Het is met het oog om de echtscheiding mogelijk te maken tussen een Belg en een vreemdeling wiens nationale wet de echtscheiding niet kent dat de wet van 27 juni 1960 ontstaan is. «En fait, le préoccupation essentielle des auteurs de la proposition et de ceux qui ont appuyé leur initiative a été de porter remède aux inconvénients moraux et sociaux dont souffrent de nombreuses compatriotes abandonnées par des mains italiens et qui se trouvent dans l'impossibilité d'obtenir la dissolution du lien conjugal parce que la loi nationale de leur mari n'admet pas le divorce.» (195)

III. VRIJHEID VAN ORGANISATIE VAN DE GODSDIENSTIGE GEMEENSCHAP (196).

Beginselen

Eén der eigenschappen van een «eredienst» is wel het sociaal karakter ; zij vormt een *societas*, een gemeenschap van mensen onafhankelijk van de

(191) Rb. Brussel, 17 oktober 1975, Pas., 1976, III, 14.

(192) Rb. Brussel, 30 juni 1972, *J.T.*, 1973, 143 e.v. en noot M. WATTE.

(193) (73 quater) Brussel, 14 december 1955, *Rev. dr. fam.*, 1956, blz. 105. Contra : Antwerpen, 11 juli 1951 en 18 december 1952, *Rev. dr. fam.*, 1956, blz. 105-106 ; Charleroi, 5 juli 1957, *Rev. dr. fam.* 1957, blz. 242 ; Luik, 5 november 1958, *Jur. Liège*, 1958-59, blz. 171.

(194) (73 quinquies) Rb. Luik, 26 juni 1975, *Jur. Liège*, 1975-76, blz. 163.

(195) *Doc.*, Kamer, Z. 1960-61, nr. 180-182.

(196) Het kapittel «Het statuut van de eredienst. Onderzoek naar de bevoegdheid van de kerk en van de staat bij art. 117 G.W. inzake weddebezoldiging der bedienaren van de eredienst» werd behandeld in de bijdrage «Aspecten van de verhouding tussen Kerk en Onderwijs». Aloude instituties als «appel comme d'abus»..., komen hier niet aan bod.

staat en waartoe de gelovigen vrijwillig toetreden en met eigen organisatie, kerkleiders, onder gezag van de H. Stoel, - wat de katholieke kerk betreft - en waarvan de leden het gezag en jurisdictiemacht erkennen die de kerkelijke overheid uitoefent (197). Vrijheid van eredienst betekent dus, benevens de eerbied voor de individuele overtuiging, meteen het erkennen van de gemeenschapsvormen van een gelovige overtuiging (199). «Ge-loof» is vooreerst een persoonlijke zaak, maar houdt tevens een overstijgen van het eigen individu in, naar de leden van dezelfde geloofsge-meenschap toe, en wordt met behulp van religieuze ceremonies, «kerk» waar de eredienst openbaar beleden wordt, of zoals ORBAN uitdrukte : «...La religion ne reste pas à l'Etat de profession solitaire de croyances et d'exercece isolé ou occulte de pratiques quelconques. Elle associe les hommes par ses dogmes, ses préceptes, ses cérémonies, sa hiérarchie. Elle prend spontanément une forme collective et devient société, société né-cessaire et naturelle.'...» (199) Het was theoretisch mogelijk geweest dat de Belgische grondwetgever zich enkel zou beperkt zien tot de erkenning van de individuele vrijheid en voorts ongemoeid wenste te blijven t.a.v. collectieve vormen : godsdienst als (noodzakelijk) sociologisch fenomeen zou de staat niet tegenstelbaar zijn (zoals o.m. in U.S.A.). In België evenwel bezitten ook de religieuze genootschappen eigen fundamentele

(197) Er dient op gewezen dat art. 25 G.W. («alle machten gaan uit van de Natie. Zij worden uitgeoefend op de wijze bij de grondwet bepaald») niet verhindert dat de *Kerk erkend wordt als religieuze «macht»*.

Art. 16 erkent uitdrukkelijk de bevoegdheid voor een religieuze gemeenschap zich te organi-seren, en waarborgt hiertoe alle vrijheid !

Sommige auteurs stellen daarentegen dat wegens het ontbreken van de rechtspersoonlijk-heid, de staat het geestelijk gezag van de kerk niet kan kennen (GIROM, *Dic.*, en III, tw. «puissance ecclésiastique», nr. 91, P. 298-300.

Is dit echter niet een al te theoretische aanpak vanuit strikt profaan oogpunt, dat eerder kadert in de vorige eeuw ?

Deze stelling werd herhaald door MIROIR : «... D'autre part, l'Etat ne reconnaît aucune existence civile aux Eglises et ignore leur pouvoir propre...» (*op.cit.*, blz. 739), doch dezelfde auteur schrijft elders : «...il ne nous paraît plus possible de nier l'existence de l'Eglise en se fondant sur les conceptions formalistes de la souveraineté chère au positivisme juridique (...). Toutefois, il n'est plus possible de nier aujourd'hui que cette conception théorique de la souveraineté ni correspond plus à la réalité qu'elle recouvre...», doch verzwakt opnieuw zijn mening wanneer hij schrijft : «... Toutefois, comme l'Etat ignore l'Eglise ne tant qu'institution, elle n'est plus qu'un groupe de fait ... ;» (*op.cit.*, blz. 741).

WAGMON schrijft desbetreffend : «... La portée pratique de cet article ne diffère guère de celle qui découle d'une disposition qui figure en tête de maints concordats en qui garantit soit à l'Eglise, soit au Saint-Siège le libre exercice de la juridiction spirituelle...» (*Concordats et droit international, op.cit.*, blz. 33-34).

(198) Het religieus feit als sociologisch fenomeen heeft aanleiding gegeven tot tal van onderzoeken, waarop in het bestek van deze studie niet kan worden ingegaan. DURKHEIM heeft in zijn studie naar een definitie van het religieus fenomeen (1899) school gegeven van het gegeven van eredienst als geheel van geloofsakten en riten, waarvan het sociaal karakter ook van dwingende aard is op haar volgelingen. Cfr. *Réligion, théorie sociologique*, in *Dictionnaire Apologétique de la foi catholique*, Parijs, 1922, dl. IV, blz. 858 e.v.

(199) ORBAN, O., *op.cit.*, dl. II, blz. 587-588.

rechten (200), vooreerst uit hoofde van art. 14 G.W. waar niet alleen uitdrukkelijk de vrijheid van eredienst werd geproclameerd, maar ook de vrije openbare uitoefening ervan. Art. 16 G.W. voorziet in een kerkelijke hiërarchie, verbiedt enige tussenkomst in hun betrekkingen met bedienaren van eredienst en verhindert enige invloed van de burgerlijke overheid op benoemingen van bedienaren van de eredienst (201). Vervolgens is de vrijheid van vereniging zoals gesteld door art. 20 G.W. op alle gebieden gewaarborgd. Ook de lektuur der Verslagen van het Nationaal Congres geeft voldoende aanwijzingen in deze zin (201). De overheid erkent de eigen hiërarchie der kerken (203). Kortom, er kan niet alleen geen sprake zijn van enige greep op de individuele gevoelens, van wie dan ook, maar eveneens van enige beperking van de vrijheid van godsdienstige gemeenschap. Dit houdt niet enkel de mogelijkheid in vrij de eigen gemeenschap in te richten, doch ook vrijuit openbaar stellingen in te nemen conform aan de kerkelijke leer en opvattingen, binnen de grenzen door de grondwetgever en wetgever aangeduid. Zoals voorgoed een einde werd gemaakt aan de kerkelijke greep op de politieke macht, is ook het tijdperk

(200) In hoofde van art. 6 G.W. maakt de clerus geen stand meer uit in de Staat. Of beter : de kerkelijke functies vallen niet meer onder het toepassingsveld van art. 6 G.W. (*Les Nouvelles*, dl. II, nr. 77, 2° ; 83 bis.)

(201) Aldus wordt ingegaan op de omschrijving van het begrip «eredienst». *Ons komt het voor dat zowel omwille van de terminologie als de economie der grondwetsartikels 14, 15 en 16 het gemeenschapsgebeuren van een (godsdienstige) groep gelovigen impliceert*. M.a.w. de uitspraak van VANWELKENHUYZEN als zou (enkel) art. 16 de verhouding regelen tussen kerken en staat lijkt ongenueanceerd : *op.cit.*, blz. 595. (Zo lijkt eveneens de mening van voormeld auteur overtrokken zo hij schrijft dat «*spécialement*» art. 16 een einde maakt aan het concordatair regime (*ibidem*, blz. 597). Na de reeds vermelde studie van WAGNON, *Concordats et Droit international*, Gembloux, 1935 bleek men eensgezind dat het concordatair regime heeft opgehouden te bestaan (wat politieke partijen ook hierover mogen beweren). Deze stelling is overigens overgenomen door de Raad van State. Synthese van de argumentering vindt men in een korte bijdrage van dezelfde auteur in *L'Eglise et l'Etat à l'époque contemporaine. Mélanges dédiés à la mémoire de Mgr. Alois SIMON*, Brussel, 1975, blz. 547-563.

(202) In de ogen van sommige («radikale») liberalen diende de suprematie van de staat op de kerk geïnstalleerd in het Belgisch grondwettelijk stelsel ! Hun woordvoerder DEFACQZ drukte zich aldus uit : «... Il Faut que la puissance temporelle prime et absorbe en quelque sorte la puissance spirituelle, parce que la loi civile étant faite dans l'intérêt de tous, elle doit l'emporter sur ce qui n'est que de l'intérêt de quelques-uns...» (HUYTENS, E., *op.cit.*, dl. I, blz. 587). Wanneer de wedden van de bedienaren der erediensten worden bezoldigd - beginsel dat in de grondwet zelf ingeschreven staat -, kan de Kerk onmogelijk nog haar onafhankelijkheid blijven opeisen ! Zoals BARA het principe van art. 117 G.W. een «accident» noemde, heette DEFACQZ de bezoldiging der wedden «un abus». De staat zou verplicht zijn haar «vijanden» te betalen, evenals allerhande vreemdelingen. «... Il est vrai que dans ce cas, si le gouvernement avait la faiblesse de payer, il serait quelque chose de plus quebénévole...» HUYTENS, E., *op.cit.*, dl. I, blz. 588.

(203) De voordracht voor benoemingen t.a.v. bepaalde functies geschiedt door de bevoegde kerkelijke overheid ; de ontzetting kan slechts gebeuren door de des betreffende bevoegde overheid (evt. H. Stoel) ; contacten zijn voorzien met de overheden betreffende erkenning (oprichting, wijziging) van bisdommen en parochies.

van cesaropapisme definitief voorbij (204). De neutraliteit van de staat ziet zich geplaatst tegenover het pluralisme der religieuze en filosofische ideeën ; t.a.v. bepaalde godsdienstige gemeenschappen heeft de grondwetgever gewent financiële tussenkomsten te waarborgen, doch zulks kan geen voorwendsel zijn tot interventie of beoordeling vanwege de burgerlijke overheid.

Tijdens de werkzaamheden van het Ite Vaticaans concilie werd herhaaldelijk en op verschillende plaatsen, de noodzaak herhaald van de organisatie in één katholieke kerk van de christenen. De verklaring «Dignitatis Humanae» schreef ook uitdrukkelijk - benevens de godsdienstvrijheid van elke persoon - de godsdienstvrijheid in de godsdienstige gemeenschappen zelf. Zoals ook uitdrukkelijk werd gesteld dat de sociale natuur van de mens vergt dat de innerlijke daden van godsdienstigheid uitwendig tot uitdrukking worden gebracht, dat de mens met anderen in gemeenschap treedt over godsdienstige aangelegenheden, en zijn godsdienst in gemeenschap belijdt (zie nr. 3).

Het geloof moet dus vrij beleden kunnen worden ; de vrijheid van organisatie impliceert de mogelijkheid hierbij een geestelijk gezag te erkennen, een coherente leer uit te werken, en in sanctiemogelijkheden voor de leden te voorzien. Anderzijds maakt de «vrijheid van eredienst» vanuit zijn diverse aspecten, ook het «recht» mogelijk om er een andere mening op na te houden en hieraan enig institutioneel kader te geven. Elke bezit de grondwettelijke vrijheid om de mening voor te staan dat zijn opvattingen de juiste interpretatie geven van de doctrine van de stichter van zijn kerk ; wanneer de «afvallige» de bestaande doctrine wil gewijzigd zien, is dit zijn recht omwille van dit verschil een andere godsdienstige gemeenschap te stichten, zonder dat de eerste kerk de burgerlijke overheid kan verzoeken in te grijpen ; de benaming «katholieke kerk» of «antoinistische kerk» bv. kan alzo (theoretisch) door verscheidene strekkingen worden gebezigd.

(204) Dit is één der fundamentele wijzigingen die onze grondwet bracht. Cfr. ook MIROIR, A., op.cit., blz. 735 : «... les constituants sont unanimes à repousser tant les empiètements du pouvoir civil en matière religieuse que les interventions de l'Eglise en matière civile...» Deze stelling verleidt auteur er echter toe om te bepleiten dat België een stelsel van 'scheiding' kent !